

Marksizm ve ‘Özne Sorunu’: Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika İlişkisi üzerine Bir Deneme¹

Emek Önder Ünlü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0002-6187-9245

E-posta: emekunlu@mu.edu.tr

Özet

Marksist sınıf çözümlerinde özne tartışması oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Söz konusu tartışmaların oluşturduğu literatür düşünüldüğünde daha çok bir ‘özne sorunu’ndan bahsetmek mümkündür. Bu sorun sosyal bilimlerde genellikle yöntemsel yönü belirgin bir yapı-özne ikiliği biçiminde tartışılmaktadır. Bu tartışmadaki öznenin doğası ise çoğunlukla ‘tekil’ niteliktedir. Bu nedenle temel sorun ‘tekil öznenin’ kuramsal konumu ile ilgilidir. Lakin aynı hususta Marksizmin tartışma eksenini yöntem ve politika ilişkilerinde düğümlemektedir. Zira bu ilişkiler temel kuramsal tartışmaların felsefi boyutları ile sınıf mücadelesi perspektifini ve politikayı birbirine bağlamaktadır. Yani buradaki özne, öncelikle politik ‘kolektif’ bir özneye atıf yapmaktadır. Dolayısıyla Marksizm söz konusu olduğunda özne sorunu, sosyal bilimdeki ‘yapısal-işlevselcilik ve metodolojik bireycilik’ karşıtlığından daha farklı biçimde ele alınmalıdır. Başka deyişle Marksizmde özne sorununun bir tür politik-metodoloji ile ilişkili olduğu söylenebilir. Bu durumun bir diğer boyutunda sosyal bilimdeki ‘tekil öznenin’ kafa emeği ve kol emeği biçiminde bir bölünmenin konusu olması bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu bölünme, toplumsal işbölümünün hiyerarşik örgütlenmesi ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca söz konusu bölünme, gerek toplumsal sınıflar arası ilişkilerle gerekse de işçi sınıfı-İçerik farklılaşmalarla bağlantılıdır. Kafa emeği-kol emeği bölünmesinin önemli bir diğer boyutu soyutlama yetisinin ya da zihinsel kategorilerin gelişimi tartışmasıyla da doğrudan bağlantılı olmasıdır. Dolayısıyla sosyal bilimdeki özne tartışmalarının önemli bir bölümü, tekil niteliği ile hem ‘bölünmüş bir özne’ye atıf yapar hem de soyutlama yetisini aslen zihinsel bir meseleye dönüştürme eğilimi taşır. Marksizm ise doğrudan bu bölünmenin hem eleştirisini hem de aşılması hedefini içermesi anlamında özne sorununa farklı bir yerden bakmaktadır. Bu nedenle öncelikle bölünmüş bir özne anlayışının kökenine dair genel bir tartışma yürütülmelidir. Bu çalışmada söz konusu bölünmenin ve kavramsal soyutlama yetisinin gelişiminin insanların tarihsel bir süreç içerisinde kurdukları belirli toplumsal ilişkilerde ortaya koydukları eylemlerden şekillenen bir köken ile ilişkili olduğu fikri temel alınmaktadır. Soyutlama sürecini zihinsel yetilerin gizemli gelişimine değil de toplumsal ilişki ve eylemlerin tarihine bağlayan böylesi bir yaklaşım, zihin emeği ve kol emeği arasında ‘bölünmemiş bir özneyi’ ve ‘kolektif özne’nin oluşumunu

birlikte düşünmek için uygun bir kuramsal zemin yaratmaktadır. Nihayetinde bu çalışmada yöntem ve politika ilişkisi bağlamında tartışılan özne sorunu, zihin emeği-kol emeği bölünmesi ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkide özne, “gerçek soyutlama” ve mekân kavramları üzerinden ele alınmış ve ‘bölünmemiş bir özne’ anlayışı üzerine tartışma yürütülmüştür. Son olarak bu tartışmanın somutlaştırılması için Bertell Ollmann’ın “*eylemci araştırma*” [activist research] üzerine denemesi değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Marksizm, Özne Sorunu, Gerçek Soyutlama, Zihin Emeği Ve Kol Emeği, Yöntem, Eylemci Araştırma.

Marxism and ‘The Subject Problem’: An Essay on the Relationship between Real Abstraction, Method and Politics

Abstract

In Marxist class analysis, the controversy over the term ‘subject’ is significant. Instead, based on the literature generated by these arguments, the subject could be viewed as a ‘problem’. In social science, this dilemma is commonly described as a structure- subject duality with a distinct methodological aspect. On the other hand, the character of the subject in this dialogue is ‘singular’. As a result, the primary issue is the theoretical position of the ‘singular subject’. However, on the same topic, Marxism’s discussion axis is tangled up in method and politics linkages. Because these relations connect the philosophical features of major theoretical disputes to the standpoint of class struggle and politics. To put it another way, the subject here essentially refers to a political ‘collective’ actor. As a result, when it comes to Marxism, the subject problem should be treated differently than the social science antagonism between “structural-functionalism and methodological individualism.” To put it another way, the subject problem in Marxism is linked to a type of politico-methodology. Another feature of this predicament is that in social science, ‘the singular subject’ is a division in the form of mental and manual labor. This division, as is well known, is linked to the hierarchical arrangement of the social division of labor. Furthermore, the distinction is linked to both social class relations and differences within the working class. Another key feature of the mental-manual division of labor is that it is intimately linked to the issue of scientific abstraction and cognitive categories. As a result, a major portion of the subject discussions in social science, due to their unique or individual nature, both refer to a ‘divided subject’ and tend to turn scientific abstraction ability into a purely cognitive issue. Marxism, on the other hand, approaches the problem of the subject from a unique perspective, in that it incorporates both the critique of this divide and the goal of transcending it. As a result, a general examination of the origins of the

understanding of a divided subject should be conducted first. This essay is founded on the hypothesis that the divide in question, as well as the development of conceptual abstraction capacity, have a common origin that is formed by people's behaviors in certain social relationships that they have built through time. Such an approach, which connects the process of abstraction to the history of social relations and actions rather than the mysterious development of mental faculties, provides a suitable theoretical ground for considering both the notion of an 'undivided subject' between mental and manual labor and the formation of 'collective subject' simultaneously in Marxism. Finally, the subject problem has been associated to the division of mental and manual labor, which is examined in this study's context of the interaction between methodology and politics. In this relationship, the subject was discussed in relation to the concepts of "real abstraction" and a certain understanding of space, as well as the concept of an 'undivided subject'. Finally, Bertell Ollmann's essay on "activist research" method was assessed in order to bring this topic to a close.

Keywords: Marxism, Subject Problem, Real Abstraction, Mental Labour And Manuel Labour, Method, Activist Research

Giriş

Sosyal bilimlerde özne tartışmalarının temel boyutlarından biri zihinsel etkinlik biçimleri ve maddi etkinlik biçimleri arasındaki mutlak bölünme meselesi ile ilişkilidir ve bu sorun ele alınmadan özne tartışması ciddi oranda eksik kalacaktır. Ayrıca söz konusu durumun önemli yöntemsel sonuçları da olduğu eklenmelidir. Söz konusu eksiklik ise belirli bir tekrara dayanır. Özneye dair metodolojik bireyci açıklamaların² ekseriyetinin düşünce ve iş arasında gerçekleştirilen 'kadim' ontolojik bölünmeye referans veren argümanları, nihayetinde 'gizemli' bir zihinsel yeti olarak bilinç ile bu gizemli yetinin doğrudan sonucu olarak kabul edilen maddi etkinlik arasında döngüsel bir harekete benzemektedir. Örneğin, sosyal bilimlerde yapı-özne geriliminin salt felsefileştirilmiş biçimi de bu döngüsellik içinde düşünülebilir. Dolayısıyla kendini tekrar eden argümanlar içinde zihinsel ve maddi etkinlik biçimleri arasında bölünmeye uğratılmış bu 'özne'nin nereden geldiğine ya da farklı bir ifadeyle bu bölünmenin tarihsel ve toplumsal kökenlerine dair bir soruşturma devre dışı bırakılmış olur. Yani zihin emeği ile kol emeği arasına yerleştirilen mesafe, insan varoluşunun bir tür tarih-ötesi niteliği gibi görünür³. Hatta şu ya da bu türden metodolojik bireyci yaklaşımın ikna ediciliğinde, genel eğilim olarak sözü edilen soruşturmanın devre dışı bırakılmış olmasının önemli payı olduğu dahi iddia edilebilir. Bu tartışmanın devre dışı bırakılması süreci ise, sosyal bilimde yöntem ve politika ilişkisinin hem tarihsel hem de güncel anlamda merkezi niteliğinden koparılması ile ilişkilidir. Bu durum Marksizmin sosyal bilimde yarattığı kapsamlı etkileri sınırlandırma

çabası biçiminde tezahür eden ‘politik’ süreçlerle (sınıf mücadeleleri ile) yakından ilişkilidir. Zira Marksizmin sınıf çözümlemesi, kendi sorun alanlarının ötesinde, yöntem (ve nihayetinde bilim) ve politika ilişkisine dair bir tartışma ve iddia olarak düşünülebilir⁴. Bu anlamda örneğin bir ‘sosyolojik toplum’ eleştirisi olma niteliği, ‘sosyolojik bir toplumu’ aşma çabasından ayrılmaz. Dolayısıyla, eleştirinin pratiği işaret etmesi, önce bilip sonra müdahale eden bir mantıktan ziyade, soyutlamalar ile eylemler arasında mutlak bir mesafe koymayan bir tür eş zamanlılık içermektedir. Yani bilirken müdahalecidir, müdahale ederken bilir ve bu durum bir süreç olarak kavranır. Bu açıdan Marksizmin bilim, felsefe ve nihayetinde sosyal bilimler için bugün de önemini koruyan temel özelliği, sorun alanlarını yalnızca eleştirel olarak kurması değil; eleştirinin sözü edilen bir çift yönlülük içermesindedir. Sözün özü, Marksizm içinde yönetsel sorunlar ile sınıf mücadelesi sorunlarını doğrudan ilişkilendirmeye çalışan eğilimler, Marksizmin gelişim çizgisinde belirleyici olmuşlardır. Başka bir ifadeyle, çoklu hatlara sahip bu gelişim sürecinde temel tartışmalar, hâlihazırda bulunan kuramsal zaafarla ilgili olmaktan öte, sınıf mücadelesinin pratik sorunlarının kuramsallaştırılması hakkındadır. Bu nedenle Marksizmdeki kuramsal tartışmaların yönetsel olarak stratejik bir içeriği de olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Lakin bu durumun tersine, Marksizm dışında sosyal bilimlerde hâkim yaklaşımlarda, yöntemin politik niteliğine ilişkin tartışmaların genellikle böyle bir niteliğin reddiyesi üzerine kurulu olduğu söylenebilir⁵. Velhasıl bu durum karşısında Marksizmin yönelimine, sosyal bilimde örtük olanı ya da örtük bırakılanı –deyim yerindeyse- siyasallaştırarak nesnelleştirme mücadelesi olarak bakılabilir.

Bunun yanında yöntem ve politika ilişkisi, felsefe ve sosyal bilimin çelişkilerle yüklü tarihsel oluşum ve gelişim sürecine hâlihazırda içkindir. Bu ilişkinin en belirgin biçimde kendini açığa vurduğu konu ise doğrudan ya da dolaylı olarak toplumsal sınıflar ya da toplumsal sınıfların yanında yöresinde şekillenen meselelere ilişkindir. Zira sınıflar üzerine tartışmak, ilkin felsefi daha sonra bilimsel olan ve politik olan üzerine yürütülen tartışmaların ve pratiklerin her daim temel gerilimlerini içermiştir. Bu temel gerilimlerin kökeni, Antik Yunan felsefesi ve hatta İon (İyon) felsefesine dek götürülebilir. Örneğin Doğa filozoflarının kozmolojisi, Sokrates’in çelişkili mirası, Platon’un idealizmi ve toplumsal düzenin/hiyerarşinin siyasal metafiziği, Aristoteles’in *Metafizik*’i ile *Politeia*’sı; bugünün ifade biçimleri ile bilim-politika ilişkisinin ilk ontolojik ve epistemolojik tartışma formları olarak ele alınabilir⁶. Zira felsefe tarihindeki bu temalar, gerçekliğin bütüncül bilgisi ile toplumsal yaşamın düzenlenmesi ya da gerçekliğin düşünsel olarak üretildiğine öncelik vererek insanların toplumsal yaşamının düzenlenmesinin bütüncül bilgiye dayanamayacağına vurgu yapılması arasında gidip gelen, geniş bir tartışma alanına yaslanmaktadır. Bir diğer deyişle

yöntem ve politika ilişkisi ‘özne’ tartışmasına ve dolayısıyla ‘özne sorunu’na yönelimlidir. Dahası, aydınlanma ve bilimsel devrimin kapitalist toplumsal düzenin oluşumu sürecinde biçimlendirdiği modern bilim tartışmalarında da en önemli safhalardan biri; ‘bilim’ tartışmasına sosyal bilimlerin meşru biçimde dâhil olması ve ontolojik, epistemolojik, metodolojik tartışmalarda kendi yerini açmasıdır. Bu uzun tarihsel süreçteki tartışmalarda kendi yerini alan sosyal bilim, (kanımca kısmen ‘döngüsel’ bir nitelik de oluşturan) bilim-değer ilişkisinin niteliğinden nesnel bilimsel bilginin imkânına uzanan bir tartışma hattına sahip olmuştur. Bu hattın eleştirisi üzerinden ise bilimsel bilginin üretiminin koşulları ve politika-ideoloji etkisine dair tartışmalarla birlikte, bilimin toplumsal işlevi, sermaye ve iktidar ilişkisi sorgulanmıştır. Nihayetinde bilimin diğer toplumsal bilgi biçimlerinden (gündelik deneyim, sağduyu, tarihsel ve kültürel sözlü-yazılı aktarımlar, din ya da folklor) ne oranda farklı ya da ayrıcalıklı olabileceğine uzanan, bugüne miras, epey çetrefilli bir tartışma ve pratik hattı oluşmuştur. Dolayısıyla bugün kadim bilim felsefesi tartışmaları ile sosyal bilimlerde yöntem sorunlarını, politika ve ideoloji meseleleri ile birbirine bağlayan bilim sosyolojisi, bu tartışmaların güncel gelişmelerle paralel biçimde ve sistematik olarak yapıldığı bir alan olarak belirmektedir (bkz. Balkız ve Öğüt, 2010). Hatta günümüz kapitalizminin hâlihazırda derinleşmekte olan çok yönlü kriz ortamında bu meseleler, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesi dinamikleri üzerinden, emekçi sınıflar nezdinde daha dolayimsız politik ve ideolojik sorun ve mücadelelerin konusu olarak vuku bulmaktadır⁷. Yani başka bir deyişle, öznenin sorunsallaştırılması, yöntem ve politika ilişkisine dair tartışmalara yönelimlidir.

Nihayetinde sosyal bilimlerde yöntem sorunları dünyanın ‘bilinebilir’ oluşuna dair daha temel bir sorun ile ilişkilidir ve bu sorunda özne ve öznelik tartışması kaçınılmaz olarak devreye girecektir. Zira Aslan’ın (2022: 272) Bhaskar’a (2008) referansla tartıştığı gibi, “dünyanın ‘bilinebilir olması’ tespiti, ilk bakışta dünyaya ait bir özellik olarak anlaşılmaktadır ve bu nedenle kimi önemli tartışmalara yol açması kaçınılmazdır. Bilinebilir olma durumu, dünyanın *kendisine* ait bir özellik değildir; bilinebilirlik, bilen özneyi varsayar. Ama buradaki en önemli konu, bilinebilirlik durumunun, insanın bilme kapasitesiyle sınırlı olması; dolayısıyla nesneye atfedilmiş bu özelliğin, bilme eylemine içkin oluşudur”. Dolayısıyla yöntem sorununu, belirli disiplinlerin metodolojik tartışma alanlarının sınırları içinde kalarak değil de bizzat o disiplinlerin kendi belirlediği sınırları aşan bir içerikte tartışmak zorunlu görünmektedir⁸.

Sosyal bilimde özne⁹ meselesine hem Marksizmin temel tartışma konularından hem de özneye dair farklı bir tartışma hattından ilerlemeyi öneren bu çalışma ise kimi metodolojik ilkeler türetmek için bir çerçeve oluşturma denemesidir.

Dolayısıyla burada zihin ve kol emeği ayrımının güncel toplumsal biçiminin nasıl bir köken ile ilişkili olabileceği üzerine bir değerlendirmeden hareket eden; sosyal bilimlerde yöntem ve politika alanları arasında yöntemsel paralellik kuran kolektif bir özne anlayışına ağırlık veren; böylece mekân kavramının belirli bir biçimiyle ilişkilenebilir ve nihayetinde tüm bunları sosyal bilim araştırması ile ilişkilendiren bir yol tutturulmaya çalışılacaktır. Zira sözünü ettiğimiz bölünme iktisadi, politik, ideolojik ve gündelik toplumsal ilişki ve belirlenimlere şu ya da bu ölçüde içerilmiştir ve inatçı bir karakter taşır.¹⁰ Öyleyse bu durumun toplumsal eylem ve ilişkilerden müteşekkil bir toplumsal tarihi olmalıdır. Böylesi bir kabul ve bu toplumsal tarihe dair bir tartışmanın ise -aynı *mekânda* bulunması imkânsız *maddi* ve *toplumsal* niteliklerin belirli toplumsal ilişkiler vasıtasıyla üretilebilmesinin deneyimi olarak da ifade edilebilecek-kapitalist üretim ilişkilerinin 'özne'sinin, zihin ve kol emeği şeklindeki ontolojik bölünmeye maruz bırakılmadan neye benzeyebileceği hakkında bazı ipuçları sunduğu düşünülmektedir. Bu nedenle mevzu bahis ipuçlarından yola çıkarak Marksizmin sınıf çözümü perspektifinin genel metodoloji tartışmaları alanında kendi sorunsalına has biçimde önerebileceği farklı kimi argümanlar öne sürmek mümkün görünmektedir. Nihayetinde bu argümanlar, Marksist bir sınıf araştırması modeli örneğinde değerlendirilebilir.

Bölünmüş Özne ve Kolektif Özne

Zihin Emeği-Kol Emeği Ayrımı ve "Gerçek Soyutlama"

Bilindiği gibi zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım aynı zamanda bilimsel soyutlama faaliyeti ile maddi üretim faaliyetlerinin birbirinden bağımsız gerçekliklere tekabül ettiği toplumsal işbölümünün örgütlenmesinde temel biçimlerden biridir. Burada soyutlama faaliyeti asıl olarak tek tek insanlarda bulunan, bağımsız ve bu anlamıyla bir miktar da gizemli, zihinsel bir yetiyi ifade eder. Kol emeği ise toplumsal yeniden üretim için gerekli fiziksel ve bu anlamıyla duyumsal kimi faaliyetlerin, yine bağımsız bir alanını oluşturmaktadır. Örneğin sağduyuda, taş kıran işçilerin faaliyetleri ile bu kırılan taşları kullanarak bir kule inşa edecek mühendisin matematiksel hesaplama faaliyetleri, nitelik olarak birbirinden farklı 'öz'lere sahip olarak düşünülür. Zira biri 'basit' fiziksel bir iştir diğeri ise fiziksel nesnelere arasındaki ilişkileri ortak özellikler ya da farklılıklar temelinde soyutlamaya dayalı karmaşık zihinsel bir yetidir. Genel toplumsal işleyişte soyutlama faaliyeti ile ilişkili işler yani çeşitli bilimsel uzmanlıklar, taş kırmak gibi basit görünen (karmaşık bir zihinsel yeti gerektirmediğinin düşünülmesi anlamıyla basit ama kuvvet gerektirmesi açısından zor) fiziksel nitelikli işlerden üstün olarak kabul edilir. Hatta bunlara yüklenen anlam, toplumsal bir hiyerarşinin ya da eşitsizliklerin politik bir metafizik biçiminde meşrulaştırılmasına da çok eski zamanlardan beri konu edilirler¹¹. Dolayısıyla

zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın güncel toplumsal kanıda taşıdığı bu üstesinden gelmesi zor hiyerarşik anlamın, bizzat da bu nedenle, tarihsel temellerinin tartışma konusu edilmesi bir gereklilik olarak görülmelidir. Mesela bu hususta nadir sayılabilecek bir eğilimin örneği olarak Kant (2003), zihin emeği-kol emeği ayrımının tarihsel olarak bir yerlerde bir kökeninin olduğuna özellikle değinerek (lakin bu konuda kapsamlı bir soruşturmaya girmeden), zihinsel faaliyeti (ya da beceriyi) insan zihninin *a priori* kategorisi olarak ifade eder. Bilindiği gibi bu belirleme modern bilimin epistemolojisine önemli bir temel sağlamıştır. Bu durumda kavramsal soyutlamanın tarihsel ve toplumsal pratiklerden gelen, dolayısıyla salt düşünsel değil maddi bir kökeni olup olmadığı ve varsa bunun nasıl olduğu sorusu önemli bir soru olmaktadır. Zira bu sorunun, öznenin zihinsel faaliyet ve maddi faaliyet arasında mutlak biçimde bölünmesinin oluşturduğu ikiliklere dair de imaları bulunacaktır. Bu soruyu sosyal bilim anlayışının kurucu sorusu olarak ele alan Sohn-Rethel (2011), söz konusu tartışmada zihinsel soyutlama kategorilerinin pratik toplumsal ilişkilerle bağlantılı bir kökeninin bulunduğu yanıtını vermektedir ve açıklamasında bu tarz “kategorilerin kökeni itibarıyla tarihsel, doğası itibarıyla toplumsal olduğunu” ileri sürmektedir (2011: 22). Yani soyutlama yetisinin ya da zihinsel kategorilerin ve dolayısıyla zihin emeği ve kol emeği arasındaki bölünmenin, insanların tarihsel bir süreç içerisinde kurdukları belirli toplumsal ilişkilerde ortaya koydukları eylemlerden şekillenen bir kökeni bulunmaktadır. Bu kökenin bağlantılı olduğu toplumsal ilişki ise ona göre meta mübadelesidir. Yani Sohn-Rethel’e (2011) göre “mübadele kaynaklı soyutlamayı oluşturan öğeler ile meta üretiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bilme yetisinin kavramsal öğeleri arasında bariz bir benzerlik olduğu görülür” (2011: 21). Burada işaret edilen husus, meta mübadelesi ile insanların girdikleri toplumsal ilişkilerden belirli soyutlamaların ortaya çıkmış olmasıdır ve buradaki soyutlamalar, esas olarak insanların girdikleri toplumsal ilişkilerin zihinsel ifadeleri olmaları anlamında ‘düşünsel’ değildir. Çünkü “bilincin soyutlama yoluyla oluşumu tamamen bilincin kendisini ilgilendiren bir mesele ise, bilincin biçimleri ile bunların varlık tarafından belirlenimi arasında bir gedik açılmış olur” (Sohn-Rethel, 2011: 33). Burada açılan gediğin toplumsal bir karşılığı vardır ve bu, zihin emeği ile kol emeği arasındaki bölünmenin temellendiği ve yeniden üretildiği toplumsal örgütlenme biçimlerine denk düşmektedir. Bu denk düşme hali, sınıflı toplumlar ve onların farklı biçimleri ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla burada, tarihsel olarak farklı toplum biçimlerinde çeşitli sınıflar arasında oluşan karşıtlıkların, o toplumlara tekabül eden kafa ve kol emeği biçimleri ile içsel ilişkileri olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Meta mübadelesi yoluyla girilen çeşitli toplumsal ilişkilerden türeyen

soyutlamalar, eğer düşünsel soyutlamalar değilse (ki bu zihne, zihinsel bir köken atfetmek gibi bir toloji olacaktır), bunların ne türden soyutlamalar olduğu ve bunların ifadesinin ne olabileceği sorusu gündeme gelmektedir. Sohn-Rethel (2011), kullanım ve mübadele arasındaki ayrımlara dikkat çektikten sonra Şöyle devam etmektedir:

Buradaki asıl nokta, kullanım ve mübadelenin yalnızca tanım gereği birbirinden farklı ve birbirine karşit olmayıp zaman bakımından da birbirini dışlıyor oluşudur. Bu iki tür etkinlik birbirinden ayrı olarak, farklı zamanlarda gerçekleşmelidir. Bunun nedeni mübadelenin yalnızca mülkiyetin el değiştirmesine, yani sahip olunan bir mülk olarak metanın salt toplumsal statüsündeki bir değişime hizmet etmesidir. Mutabakata dayalı bir anlaşma temelinde bu değişimi mümkün kılmak için metanın fiziksel durumu, yani maddi statüsü sabit kalmalı ya da bunun her hal k rda sabit kaldığı varsayılmalıdır. Mübadele ile kullanım arasındaki bu ayrıma kati biçimde uyulmadık a meta mübadelesinin kabul görmüş bir toplumsal kurum olarak gerçekleşmesi olanaksızdır. İnsanın ilk duyularda kabul edeceği bu gerçeği, üzerinde geniş kapsamlı sonuçlar inşa etmeye elverişli bir zemin olarak görüyorum. (Sohn-Rethel, 2011: 38)

Bu geniş kapsamlı sonuçlar için öne sürülen elverişli zemin ise Marx'ın (2011) meta soyutlaması hakkındaki yorumları temel alınarak değerlendirilir. Sohn-Rethel (2011), meta soyutlamasını değerlendirirken, bu soyutlamanın temel niteliğinin düşünsel kaynaklı olmadığını, yani insanların zihinlerinden değil toplumsal eylemlerinden kaynaklandığı vurgulamaktadır. Soyutlamanın toplumsal eylemlerden kaynaklanması demek, söz konusu meta mübadelesinde fiziki dünyada aynı anda geçerli olması mümkün olmayan durumların, gerçek anlamıyla mübadele eyleminin kendisinden dışlanarak karşılıklı eylemlerin gerçekleştirilmesi demektir. Bir diğer ifade ile meta mübadelesinde soyutlama, bizzat eylemin gerçekleştirilmesi tarafından belirli durumların dışlanmasıyla, mecazi değil "gerçek bir soyutlama" (*real abstraction*) olarak ele alınmalıdır. Kapitalist iktisadi değer kavramının kökeni, Sohn-Rethel nazarında, meta mübadelesinin tarihsel olarak gelişen bu *gerçek soyutlamalarındadır* (Sohn-Rethel, 2011: 34).

Peki, modern kapitalist değer kavramının kökeni olan bu gerçek soyutlamaların mübadele ilişkisinde gerçekleşmesi derken tam olarak ne kast edilmektedir? Sohn-Rethel (2011) mübadele eylemindeki varsayımlar üzerinden örneklendirir:

Örneğin belli bir fiyat biçilmiş bir metanın, fiyatının sabit kaldığı süre boyunca mutlak bir değişmezlik içinde donup kaldığı varsayılır. Üstelik bu b y  yalnızca insan etkinliklerini bağlamakla kalmaz. Doğanın kendisinin dahi bu

metanın gövdesinde herhangi bir yıkıma neden olmaktan kaçınması, insanın bu toplumsal işi uğruna adeta nefesini tutması beklenmektedir. Görünüşe bakılırsa, kullanımın mübadele alanından kovulması insan-dışı doğayı bile etkilemektedir. (Sohn-Rethel, 2011: 40)

Bu örnekte de görüldüğü gibi mübadele eylemi ile insanlar, metaların maddi nitelikleri ve fiziksel olarak el değiştirmesi sırasında, maddi dünyanın nedenselliklerinde bulunmayan ve ancak toplumsal ilişkiler vasıtasıyla üretilebilen bir durumu, gerçek eylemlerini bağlayıcı bir ilke haline getirmişlerdir. Bir bakıma bu durum zorunlu görünmektedir; zira mübadelelerin ortak bir mantığı olabilmesi ve düzenli toplumsal ilişkiler yaratabilmesinin bir yolu, bu tarz bir soyutlama gibi görünmektedir. Burada vurgulanan, meta mübadelesinin örneklenen mantığıdır; kuralları değildir zira mübadelenin kuralları toplumsal olarak değişebilir. Sohn-Rethel (2011), bunu şu biçimde açıklar:

Öyleyse mübadelenin soyutluğundan söz ederken bu terimi alışverişte bulunan aktörlerin bilinciyle ilişkilendirmemeye dikkat etmeliyiz. Onlardan beklenen, gördükleri malların kullanımıyla alakadar olmalarıdır, fakat bu yalnızca tahayyülleriyle sınırlı kalmalıdır. Soyut olan mübadele eylemidir, yalnızca bu eylemin kendisi. Kişilerin bilinçleriyle eylemleri mübadele sırasında birbirinden ayrılır ve farklı yönlere gider. (Sohn-Rethel, 2011: 40-41)

Burada zihin ve eylemin farklı yönlere gitmesi ifadesinden kastedilen sanırız şu biçimde yorumlanabilir: Mübadele eyleminde, kullanımın biçimsel ve pratik bir aracı olarak özel bir önem atfetmeksizin, yalnızca metanın satın alınabilmesi ve kullanılabilmesi için somut alış-veriş eylemi sırasında uygun koşulların oluşturulmasıyla ilgilenilir. Bu sağlanırken aktörler, mübadelenin kendisinin dayandığı varsayımları ve bu eylemin zorunlu olarak bütün benzeri mübadele biçimlerinde aynı kuralları işletmeye zorlamasını değil; mülk transferi ve kullanıma dair tahayyülleri düşünürler. Böylece eylem, benzeri eylemler için (kullanım alanından tamamen soyutlanmış olması nedeniyle) biçimsel eşitlenmeye doğru yönelen bir toplumsal eğilimi oluştururken; zihinler, mübadelenin zaman ve mekân ile sınırlı alanlarında tamamen kendilerine özgü bir süreç şeklinde bunu deneyimlerler.

Bu deneyimlerin toplumsal ilişkilerde bir istikrar kazanması için gerçek soyutlamada ortaya çıkan toplumsal biçimin temsil edilmesine ihtiyaç olacaktır. Yani burada sözü edilen toplumsal ilişkinin maddi dünyanın nedensellikleri ile buluşturulabilmesi için aynı zamanda belirli bir nesnede de temsil edilmesi gerekmektedir. Bu anlamda para formunun gelişimi bu temsilin gerçekleşmesidir.

Zira para, meta mübadelesinde metaya maddi biçimiyle atfedilemeyecek özelliklerin toplumsal ilişkiler vasıtasıyla atfedilmesi örneği ile paralel, ikili bir özellik taşımaktadır. Yani somut olarak hem bir maddedir hem de maddesine içkin olmayan toplumsal niteliklerin taşıyıcısı ve simgesidir. Bu anlamda somut olarak farklı para birimleri olsa da soyut olarak para biçimi tektir. Zira böyle olmasa idi, mübadelenin evrensel bir niteliği olamazdı. Para biçimi ise nesnelere arası ilişkilerin belirli niceliklere indirgenerek zihinsel bir soyutlama ile yine bu nesnelere arası ilişkilere uygulanmasını mümkün kılan faaliyetler için temel oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin ilk biçimi ise matematiksel düşünüşün ilk formları ile benzerlik taşımaktadır. Yani paranın ortaya çıkışı ile soyut matematiksel işlemlerin ortaya çıkışı tarihsel olarak birbiri ile ilişkili olmalıdır. Sohn-Rethel (2011)'in iddiası da budur:

Bu iddiaya göre matematiksel akıl yürütme, meta mübadelesinin toplumsal sentezin aktörü haline geldiği; para basımının ortaya çıkışının ve basılı paranın dolaşıma girmesinin damgasını vurduğu bir tarihsel evrede ortaya çıkmış olmalı. Matematiksel düşüncenin tümdengelim niteliğini ilk kez Pythagoras'ın kullandığını, Pythagoras'ın bu fikri M.Ö. yedinci ve altıncı yüzyıllarda yaygınlaşan para basımını takiben ortaya attığını ve M.Ö. 540 dolaylarında Samos'tan göç ettiği Kroton'da bir para sisteminin kurulmasında bizzat aracı rolü üstlendiğini görmek ilginç. (Sohn-Rethel, 2011: 61)¹²

Böylece Sohn-Rethel (2011), para formu ile ilişkilendirdiği zihinsel soyutlama faaliyetlerinin, pratik toplumsal ilişkilerden ve kol emeği faaliyetleri ile doğanın ilişkisinden edinilen bilgiden bağımsızlaştığını ve ayrı bir bilgi kaynağı olarak "saf düşünce" fikrine kaynaklık ettiğini söylemiş olmaktadır. Yani zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım, meta mübadelesinin gelişimine dayalı toplumsal örgütlenmelerin yarattığı koşulların bir sonucu olarak, toplumda farklı bireylerin farklı toplumsal işleri yerine getirmesinin 'doğal' görüldüğü bir toplumsal sınıf örgütlenmesi biçimine denk düşmektedir. Tahmin edilebileceği gibi bu durum günümüzdeki mutlak biçimini, iktisadi değer nosyonunun giderek hâkim kılındığı ve bu doğrultuda sınıf mücadeleleri ile şekillenmiş kapitalizmin oluşum süreci ile birlikte kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda hem modern bilim düşüncesinin epistemolojisinde (bilimsel soyutlama özü gereği, mutlak olarak gündelik toplumsal pratikten soyutlanmış bağımsız düşünsel bir süreci içermelidir düşüncesi), hem de bilimin toplumsal işbölümünün ayrıcalıklı bir faaliyeti olarak konumlandırılması için gerekli pratik toplumsal örgütlenmelerde de karşılığını bulmaktadır (Sohn-Rethel, 2011: 61-87). Sonuç olarak Sohn-Rethel'in iddiaları ile zihin emeği-kol emeği arasındaki ayrıma dayanan toplumsal hiyerarşiler birlikte düşünüldüğünde, bunlar arasında gerçekten de

makul bir paralellik olduğu görülmektedir.

Şu durumda konumuz açısından zaruri olmadığı düşünülmediğinden, Sohn-Rethel'in (2011) aktarılan çözümlemesini temellendirmeye çalışırken kullandığı tarihsel bilgilere dair detaylı bir tartışma yapılmayacaktır. Zira tartışmamız açısından ağırlık verdiğimiz husus geleneksel zihin ve kol emeği bölünmesine dayanmayan bir özne kavrayışının neye benzeyeceği ve bunun yönetsel imaları olduğundan Sohn-Rethel'in kurduğu paralelliğin anlamlı bir başlangıç için önemli ipuçları sağlaması yeterli görülmektedir. Yine de ilgili tarihsel referansların temel vurgusuna kısaca değinebiliriz ki böylece zihinsel soyutlama faaliyetinin bağımsızlaşması ile mübadele ve para formuna dayalı etkinliklerin tarihsel gelişiminin ilişkisi arasında kurulan paralelliğin tartışmalı olsa bile 'keyfi' sayılamayacağı vurgulanmış olsun. Sohn-Rethel (2011) bu görüşlerini tarihsel olarak temellendirirken büyük oranda Thomson'un (1997)¹³ antik tarih incelemelerinden yararlanmıştı. Bununla birlikte, para formunun gelişimi ile bilimsel bilginin soyut kategorilerinin gelişimi arasında Sohn-Rethel'in tarihsel olarak kurduğu paralelliklerin bir bölümü, kullandığı bilgilerin muğlaklığı yüzünden mantıksal olarak gerçekleştirilmiştir ve kendisi de bunu özellikle belirtmiştir. Yine de Sohn-Rethel, daha geçerli olduğu düşünülen ya da mutabık olunan tarihsel bilgiler üzerinden ortaya koyduğu iddiaların kendi temellendirmesini yeteri ölçüde makul kıldığını düşünmektedir. Biz de makul kabul ettiğimiz bu noktadan tartışmayı devam ettirebiliriz; lakin öncelikle şerh koyulan bir hususu da önceden vurgulamalıyız: Sohn-Rethel'in (2011) bu ilginç iddiaları ve çözümlemesi aynı zamanda Marx'ın soyut emek tartışmasından da ayrılan yönleri sahiptir. Zira ona göre toplumsal ilişkileri soyutlama niteliği emek ile ilgili değil mübadele ile ilgilidir asıl olarak. Sohn-Rethel'de (2011) emek her zaman doğa ile ilişkili somut faaliyetlerle özdeşleştirilmiştir. Yani emek, her zaman kullanım değerleri ile ilişkili bir kavram olarak düşünülmektedir. Bu nedenle toplumsal ilişkilere dayalı soyutlamalar üretim sürecinde değil değişim sürecinde ya da piyasa ilişkilerinde geçerli bir durum gibi ele alınmıştır. Dolayısıyla Sohn-Rethel (2011) Marx'ın soyut emek kavramını kabul etmemektedir ve bu nedenle eleştirilmektedir. Zira toplumsal niteliklere sahip olma durumunu üretim sürecinden dışlamıştır ve sadece dolaşım sürecine atfetmiştir (Jappe, 2013: 8). Aynı zamanda bu durum kanımızca, mübadele ilişkisi üzerinden zihin ve kol emeği faaliyetlerinin bölünmesinin yarattığı toplumsal örgütlenmelerde, emeğin ve emekçilerin sınıf mücadeleleri üzerinden tarihsel etkilerini göz ardı etmektedir. Bu nedenle, emek kavramını kapitalizmin oluşumu ve gelişimi açısından merkezi konumundan indirmektedir ve kapitalizme, mübadele ilişkilerinin bir biçiminin tedrici gelişiminin belirli bir tarihsel dönemde hâkim olması türünde evrimsel bir anlam yüklemeye eğilimli bir kavramsal çerçeve

yaratmaktadır. Sohn-Rethel'in (2011) soyutlama sürecine tarihsel toplumsal bir temel kazandırma yönündeki bu anlamlı çabası, yukarıdaki anılan çerçeve nedeniyle, farklı kuramsal yönelimlere de kaynaklık etmiştir (O'Kane, 2020)¹⁴.

Lakin çalışmamız açısından Sohn-Rethel'in (2011) çözümlenmelerinden, burada ele aldığımız toplumsallık ve özne sorunu bağlamında, yukarıda vurguladığımız gibi, faydalanabileceğimiz kimi çıkarımlar bulunmaktadır. Öncelikle anılan çözümlenmelerde, zihin emeği ve kol emeği ayrımının, birbirinden bağımsız faaliyet biçimlerine bölünmesi üzerinden ortaya çıkarılan felsefi ikiliklere dair salt düşünce tarihi içinde kalmayan ve bu bölünmeyi toplumsal ilişkilerin gerçek faaliyetlerinin tarihinde arayan bir çabanın bulunması önemlidir. Zira bu çaba, bilgi ve bilimin gelişiminin sınıfsal tarihine ilişkin bir arayışı epistemolojik sorunlarla bağlantılı olarak gerçekleştirmeye çalışması anlamıyla, Marksist sınıf çözümlenmesinin hem yetkinleşme hem de ayrışma çizgilerinde kanımızca belirleyici bir ağırlığı olan 'yöntem-politika' ilişkisini yeniden merkeze çekebilmeyi mümkün kılan bir çerçeve de sağlamaktadır. Bunun yanında söz konusu çözümlenmelerde, gerçek soyutlama ve para formunun toplumsal ilişkiler olarak tarif edilmesi ve bunun tarihsel gelişiminin, soyutlama faaliyetinin gelişimi ile ilişkisinin olduğu vurgusu da önemlidir. Tabiri caiz ise gerçek soyutlamalar bilimsel bilginin üretilmesi sürecinde de işbaşındadır. Daha doğrusu kapitalist toplumsal örgütlenmelerde, araştırmacılar ile araştırılanlar arasında kurulan ilişkinin ve üretilen bilginin gerçek toplumsal etkisi, bizzat bu eylemlerin gerçekleşmesi sürecindeki pratiğin kendisi ile o pratiğin zihinsel sürecinin birbirinden soyutlanmasına dayanmaktadır. Bu ayrılma hem mekânsal (bilimin kurumsal yerleri ile bilimsel bilginin kullanım alanları arasındaki toplumsal dolayimler), hem sınıfsal (bilimsel bilgi ve bilim üretme pratiğinin piyasa rekabetine tabi kılınması) ve hem de öznelere dairdir (*bilimsel bilgi üretme eylemi toplumsaldır ama bilim insanının zihni şahsidir*)¹⁵. Böylelikle birbiri ile bağlantıları ancak bağımsız gerçeklikler olarak kurulabileceği düşünülen ekonomi-politik, bilimsel ve politik faaliyetler arasında ortak bir tarihsel ontoloji inşa edilmeye çalışılarak, bu ilişkilerin dönüştürülmesi ya da aşılabilmesinin içkin potansiyeline vurgu yapılabilmektedir. Bu ise hem bilimsel faaliyet düzleminde hem de politik faaliyet düzleminde müdahaleci bir özne fikrine kuramsal olarak alan açmaktadır. Zira böylece, hem bilimsel bilginin üretiminde ve bunun sürecinin pratik örgütlenmesinde (araştırmacıların işçi sınıfı ile toplumsal etkileşimi) ve hem de sınıf mücadelesinde işçi sınıfı öznelliğinin örgütsel biçimleri (sendikal ya da politik örgütlenmelerin işçi sınıfı ile etkileşimi) hakkında yürütülen tartışmalarda, müdahaleci bir kolektif özne fikri, zorunlu olarak bir 'ikamecilik' anlamı taşımayacaktır¹⁶. Çünkü toplumsal ilişkilerle tanımlı öznellikler, temelde tek tek bireylerin bilinç durumlarına

değil, gerçek toplumsal ilişkilerine bağlı olduklarından, burada tasavvur edilen özne için müdahalenin biçimi örgütsel, müdahalenin yönelimi ise bireylerin bilinçlerine değil toplumsal ilişkilerine doğrudur. Oysa politik bir kolektif özneye otomatik biçimde 'ikamecilik' atfedilebilmesi ancak zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın tarihsel-toplumsal gerçek temellerini araştırmayı göz önüne almayan ve bu nedenle de gizemli bir zihinsel yeti ile eylemler arasında bölünmüş tekil bireylere yaslanmak zorunda kalan bir yaklaşım içinde (örneğin metodolojik bireycilik) mümkündür. Çünkü burada gerçeklik atfedilebilecek tek unsur bireydir ve dolayısıyla 'kolektif olanın' (örneğin kurumların) bireylerin bu 'gerçekliğini' nasıl 'soyutladıkları' ve o gerçekliğin yerini nasıl aldıkları kuramsal bir sorun haline gelir.

Benzeri biçimde, bir sosyal bilim araştırmasının tüm hazırlık sürecine bakıldığında da bunun, bizzat araştırma sürecinin öncesinde son derece yapılaşmış olduğu görülecektir. Yani kuramsal, kavramsal, metodolojik ya da ampirik ilke ve araçlar, araştırmanın kendisinden önce, herhangi bir toplumsal belirlenim ve toplumsal örgütlenme sürecinden *bağımsızmış varsayımıyla*, bilim insanları tarafından sistemli hale getirilirler. Bir başka deyişle bilgi üretimi sürecinde, örgütlü ve müdahaleci bir kolektif özne oluşumunun bir biçimi hâlihazırda zaten bulunmaktadır. Dolayısıyla burada önerilen özne kavrayışı, sınıf mücadelesinin bilgi üretim süreci içinde de farklı bir müdahaleci kolektif özne biçiminde örgütlenebileceği fikri ilişkilidir. Yani öncelikli sorun doğru ya da yanlış bilginin kuramsal koşulları değil, bizzat bilgi üretim sürecinin çeşitli biçimlerde yeniden üretebildiği sınıfsal ve toplumsal eşitsizlikler ya da hiyerarşilerin nasıl aşılabileceği sorunudur.

Bölünmüş Özne'nin 'Mekân'

Yukarıda ifade edilen iddialar ve sorunlar bağlamında Sohn-Rethel'in (2011) çözümlemesinden yola çıkarak özne sorununa dair başka bir değini yapmak da mümkündür ve bu tartışmamızda ele alınan sorunun kapsamı konusunda daha net bir izlenim yaratacaktır. Söz konusu değini meta mübadelesi sırasında ortaya çıkan gerçek soyutlamanın içerdiği varsayımlardan biri ile ilgilidir ve bizi mekân kavramına götürür:

Mübadele, zaman ve mekânın maddi içeriklerini boşaltarak onlara kişilerin ve şeylerin toplumsal statüsünden kaynaklanan, salt insani anlam taşıyan birer içerik yükler. İnsan kendi yapımı olan bu içerik üzerinde sınırsız denetim uygulayabilecektir. (Sohn-Rethel, 2011: 62)

Mübadele eylemi süresince toplumsal ilişkilerin nesnelere atfedebildiği insani

içerik sınırsız bir denetim imkânı sunabiliyor ise bu içeriğin yarattığı imkânı, söz konusu ilişkiler vasıtasıyla yapılaşmış insan eylemlerini belirleyebiliyor oluşuna bağlamamız yanlış olmayacaktır. Bir tür sınırsızlık alanı varsa ortadaki açık sonuçlardan biri de bu alandaki ilişkilerin ancak dışsal olarak belirlenime uğramasıdır ya da başka bir deyişle gerçek maddi koşul ve niteliklerin çeşitli toplumsal ilişkiler vasıtasıyla dışsallaştırılması söz konusudur. Örneğin, Adam Smith “ahlak yasası”ndan (Smith, [1759] 2018) “doğa yasası”na (Smith [1776] 2010) taşıdığı “görünmeyen el” adlandırması ile serbest piyasaya çıkarları dengeleme ve herkesi mutlu etme kudreti atfederken, burada yalnızca ‘ideolojik’ bir müdahalede bulunmuyordu (Perelman, 2000). Smith’in piyasa toplumuna dair kendi açıklaması için “görünmez ya da görünmeyen el” adlandırmasını çok nadir kullandığı ve özel bir önem atfetmediği bilinir. Serbest piyasaya ilişkin bu ifade, homo-economicus ve benzeri pek çok ifade gibi, daha sonraları başka liberal iktisatçılar tarafından yaygınlaştırılmıştır. “Görünmeyen el” ifadesinin geçtiği bir pasaj, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda şöyle yazılmıştır Smith tarafından:

Dünya, üzerinde yaşayanlar arasında nasıl bölüşülecekse *zengin de görünmez bir el sayesinde ve bilmeden her bir şeyi insanlar arasında aynı şekilde bölüştürür ve bunu yaparken toplumun ilerlemesini, türler çoğalırken hepsinin karnının doymasını sağlamayı amaçlamaz aslında* [vurgu bize aittir]. (Smith, 2018: 268)

Bu ahlak yasası *Milletlerin Zenginliği* yapıtında ise ‘bilimselleşir’ yani artık bir tür doğa yasasıdır:

O çalışmayı, ürünü en büyük değerde olacak biçimde yönetmekle de, yalnız kendi kazancını düşünür; bunda, *birçok başka hallerde olduğu gibi, görünmeyen bir el onu, hiç aklından geçmeyen bir amacı gütmeye iter olur* [vurgu bize aittir]. (Smith, 2010: 485)

Bu sınırlı kullanımlardan görülebileceği gibi, serbest piyasaya dair bu popüler açıklamanın yaygınlığı ona harcanan yoğun kavramsal mesaiye ya da analitik derinliğine bağlanamayacaktır. Hatta deyim yerindeyse mitolojik karakterde açıklamaların meşrulaştırma ve yayılma gücüne örnek teşkil eden bir manzara ile karşı karşıya olduğumuz dahi söylenebilir. Lakin durum aslen, liberalizmin yeni bir toplumsal düzen tasavvuru olarak radikal bir politik proje biçiminde savunulması ve bu doğrultuda politik mücadeleler yürütülmüş olması ile ilişkilidir. Smith ona atfedilen ve çalışmalarının ağırlık noktasını oluşturduğuna inanılan bu yaygın terimlere gerçekte pek takılıp kalmamış olsa bile hem ahlak yasasının hem de doğa yasasının devreye sokulduğu bu diğerlerine

göre önemsiz görünen ifadeler, liberal politik projenin muktedir hale gelmesi sürecinde verilen esas olarak politik mücadelelerin ideolojik düsturlarıdır. Yani söz konusu olan kapitalist ilk birikim sürecinde, devlet iktidarının da merkezi olduğu acımasız ve katı bir mülksüzleştirme sürecine maruz bırakılarak proleterleştirilen kitlelerin, yeni düzene dair duydukları şüphe ve endişelerden “gizlenmiş bir el” dir (Perelman, 2000: 9). Nihayetinde Smith de yöntem, politika ve ideolojinin iç içeliğini açıkça sergiliyor görünmektedir. Aslına bakılırsa Smith bir taraftan da toplumsal işbölümündeki konumlarla, piyasa kapasiteleri hangi oranda rasyonel hesaplama yapabildiklerine bağlanmış ve dolayısıyla zihinsel yetileri ile emek biçimleri arasında doğrudan ilişki kurulan insanların ilişkilendirildiği bir serbest (ya da ilke olarak sınırsız) piyasa evrenini tarif ediyordu. Böylece de bu evrenin bölünmüş tekil öznesi olan ‘homo-economicus’un soyut ama nesnel bir varlık kazandığına dikkat çekmiş oluyordu. Bir bakıma burjuva piyasa toplumu doğal bir gelişim olarak sunulurken bir taraftan da dünyanın genişleyen bir sathında emekçilere karşı yürütülen sınıf mücadeleleri gibi ‘doğal’ olarak nitelenmesi pek kolay olmayan kapitalist piyasa toplumunun zor yoluyla inşa edilmesi süreci, homo-economicus’un doğası haline getirilmiş oluyordu. Yani dışsal bir belirleme (görünmez el) ve bölünmüş bir tekil özne (homo-economicus) nihayetinde ‘soyut bir mekânda’ (serbest piyasada) nesnelleşerek dolaşımlarını tamamlıyorlardı. Dolayısıyla -burada bir örnek teşkil etmesi amacıyla sunduğumuz- Smith’in soyut bir mekân olarak piyasa nosyonuna salt zihinsel bir soyutlama olarak yaklaştığımızda, soyut bir mekânın nesnelleşmesi için o mekânın atfı yaptığı düzlem ve mekanizmalardan belirli öznelerin öncelikle ‘gerçekten’ soyutlanması gerektiği gerçeğini göz ardı etmiş oluruz¹⁷. Böylece aynı zamanda toplumsal işbölümünde çeşitli konumlara yerleştirilmiş insanların mevcut konumlarını doğallaştıran zihin ve kol emeği ayırımının bu soyutlama sürecinin temel koşullarından biri olduğu gerçeğini de tartışma dışına itmiş oluruz.

Kanımızca bu vesile ile burada vurgulanması gereken husus yine Smith ve benzeri örneklerde yürütülen tartışmaların aynı anda hem yöntemsel hem de politik oldukları gerçeğidir. Yöntemseldir çünkü zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil bir özne olmadan metodolojik bireycilik (doğal olarak da neo-klasik iktisat) daha az ikna edici olacaktır ve politiktir çünkü böylece kolektif bir öznenin oluşumu ya da oluşturulmasına giden tek yol tekil bireylerin bilinçlerinin toplamı ile ilgili bir soruna indirgenecektir. Yani diğer bir ifadeyle kolektif özne zihinsel bir soyutlama gibi görülecektir. Bunun yanında söz konusu sorun tartışmayı kendi “keyfi rasyonallitesi” içinde tutacak hem kuramsal hem de pratik bir eğilim yaratacaktır¹⁸. Marksizm açısından ise bu durum sınıf mücadelesinin sınıf hareketinin varlığına; sınıf hareketinin varlığının sınıf bilincine; sınıf bilincinin

tek tek işçi sınıfı üyelerinin bilinçlerinin toplamına yani bölünmüş tekil bir özneye indirgenmesi süreci olarak tezahür edecektir. Doğal olarak bu durumun sonucunda herhangi bir analizde esasında bir soyutlama olan bölünmüş tekil öznenin başlangıç noktası olarak alınması, açık seçik, rasyonel ve aynı anlama gelmek üzere makul görünecektir. Böylece sınıfın esasında 'öznel' bir kategori olduğu itirazının gelmesine bir yol da açılmış olacaktır. Marx ise benzeri bir durumda makul görünenin neden böyle olmadığına dair şu gerekçeleri vurgulamaktadır:

İnsan yaşamının biçimleri hakkındaki düşünceler ve dolayısıyla bunların bilimsel analizi, genel olarak, gerçek gelişmenin tersi bir yol izler. Analize, *post festum* (iş olup bittikten sonra) ve dolayısıyla gelişim sürecinin tamamlanmış sonuçlarıyla başlanır. Emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değişmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur. (Marx, 2011: 85)

Özne ve Soyut Mekân

Serbest piyasaya dair soyut bir mekân atfı yaptıktan sonra Lefebvre 'in (2014) "soyut mekân" kavramı ile açtığı mekân tartışmaları güzergâhına dair bir değinide bulunmak, burada yürütülen tartışma açısından ayrı bir gerekliliktir. Lefebvre (2014) kapitalizmin alametifarikalarından biri olarak "mekânın bir meta olarak üretimine geçiş" in önemi üzerinde ısrarla durur ve şu saptamaları yapar:

Kapitalizm ve Neo-kapitalizm, 'meta dünyası'nı, o dünyanın 'mantığını' ve dünya ölçeğindeki stratejilerini, aynı zamanda da paranın ve politik devletin gücünü kapsayan soyut mekânı üretti. Bu soyut mekân, bankaların, iş merkezlerinin, büyük üretim birimlerinin devasa ağlarına dayanır. (2014: 81)

Burada ikili bir anlam söz konusudur: Üretilmiş bir mekânın da maddi bir kullanım nesnesi olarak gerçekleşebilmesi için önce toplumsal bir ilişki olan değer niteliğinin gerçekleşmesi zorunludur. Dolayısıyla herhangi bir metanın, kullanımından önce gerçekleşmesi gereken değer niteliğinin, bir tür "homojen soyut mekân" varsaydığı söylenebilir (Balaban, 2012). Bu anlamda mekân kavramı öznelerle nesnelere somut bir ilişkisini, öznelerin matematiksel bir tasarımını, toplumsal ilişkilerin üzerinde gerçekleştiği yerleri, meta biçimini ve değerini toplumsal ilişkilerinin soyut mekânını aynı anda ifade eder hale gelmektedir. Bunun anlamı ise kapitalizm koşullarında belirli toplumsal ilişkilerle tanımlanan özneliğin, mekânsal varoluşunun çok boyutlu olmasıdır.

Bu anlamda Balaban (2012), Marx'ın (2011) *Kapital*'in üç ayrı cildinde tarif ettiği kimi eğilimlerin (proleterleşme, oransızlık krizleri, kâr oranının azalma eğilimi yasası vb.), mekânı farklı şekillerde tarif edip kendilerini ortaya koyduklarını belirtir ve değerın kapitalist toplumun bir fetişı olduğunu vurgulayarak şöyle devam eder:

Yani sermaye birikimini ve dolayısıyla değer fetişini ortaya çıkaran bu eğilimleri, mekânsal mücadeleler olarak anlamak mümkün. Değeri, Aglietta'dan esinlenerek 'homojen bir mekân' olarak tanımlayabiliriz. Bu homojen mekân, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulmakta. O zaman, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin tarihi, bir homojen mekân olarak değer fetişinin de tarihi olacaktır. (Balaban, 2012: 36)¹⁹

Değerin burada söz konusu edilen fetiş karakterinin aynı zamanda kendi kökenine dair belirli toplumsal ilişki ve eylemlere değil de zihinsel bir soyutlamaya atfı yapması anlamına geldiği sanırız söylenebilir. Dolayısıyla burada özne sorununa dair ifade edilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulan bir homojen mekânı kabul ettiğimizde, öznenin bu alanlardaki farklı biçimleri (karşıtlıklar, uzlaşmalar ya da ittifaklar) deneyimleyebildiğini de kabul etmemiz gerekecektir. Lakin bu kabul aynı zamanda burada tarif edilen alanları tarihsel ve güncel olarak sınıf mücadelelerinin alanı haline de getirmektedir. Sonuç olarak bu bağlamda bir özne kavrayışı, yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız gibi, toplumsal eğilimler ve sınıf mücadeleleri arasındaki gerilim gözetilerek, yönetsel olarak stratejik ve pratik anlamda politik bir kolektif öznenin oluşumu eksenine yerleştirilebilir. Böylesi bir eksen ise bizi bu eksenin en genel metodolojik ilkelerinin üzerine düşünmeye yönlendirecektir. Buradaki bağlamda tarif edilmiş bir özne sorunu için, tek tek bireylerin deneyimlerinin toplamına indirgenmiş toplumsal kategorilerin keşfedilmesinden ve böylesi bir toplamın oluşumunun koşullarına dair analizden kendi pratiğini dışlayan metodolojik ilkelerden farklı bir yönelim amaçlanabilmelidir. Elbette bu Marksist sınıf çözümlemesi açısından ifade edilmektedir. Zira buraya kadar Marksizm açısından esas olarak, sınıf mücadeleleri temelinde şekillenmiş sorunların yönetsel ve politik olanı iç içe geçiren özelliğinin önemli olduğu vurgulanmıştı.

Metodoloji ve Politika İlişkisi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Genel olarak sosyal bilimlerde metodoloji tartışmaları, sosyal bilimin kendine özgü bilgi üretme sürecinin özel alanına bağlı tartışmalar olarak düşünülmeye eğilimindedir. Bu anlamıyla ilk bakışta genel toplumsal, politik ya da ideolojik bir bağlamla oldukça dolayimli ilişkilere sahip gibi görünür. Bir bakıma metodoloji,

sosyal bilim mesleğine özgü üretim araçlarının (kavramsal ve pratik) geçerli ya da uygun bilgi üretebilmek için nasıl kullanılacağı üzerine bir zanaat gibi de görünür. Örneğin Becker (2014), sosyolojide metodoloji tartışmalarını *Mesleğin İncelikleri* başlığında tartışır ve bu zanaat görüntüsünün sosyal bilimde genel kuramsallaştırma sorunlarına gömülmekten daha verimli olduğunu belirtir:

(...) benim de soyut sosyolojik kuramsallaştırmalara ilişkin derin kuşkularım var; ben bunu en iyi ihtimalle gerekli bir kötülük, işimizi yapmak için ihtiyaç duyduğumuz bir araç ama aynı zamanda kontrolden çıkmaya meyilli, sosyolojik araştırmanın özünü oluşturan, gündelik yaşamın içine dalma pratiğinden oldukça kopuk bir genelleştirici söyleme dönüştürülecek bir araç olarak görüyorum. Kuramı kendi namına; bir püf noktalar bütünü, araştırmalarında somut sorunlarla karşılaşan araştırmacıların biraz ilerleme kaydetmesine yardımcı olabilecek entelektüel süreçler şeklinde görerek evcilleştirmeye çalıştım. (Becker, 2014: 29)

Elbette genel olarak bilim pratiğinin toplumsal örgütlenişi kapitalizmle birlikte kapalı bir zanaat görünümünden modern profesyonelliğe açılmış görünse de metodoloji, bir bilim olarak sürekli kendi varlığının meşruiyetini tartışan sosyal bilimin içinde bir zanaat alanına oldukça benzer bir görünümü sürdürmektedir. Aslında bu görünüme dair bir diğer benzerlik, zanaat örgütlenmelerinin aynı zamanda o zanaatın 'iyi' ve 'kaliteli' yapılmasının güvencesi olarak işlemesi ya da bir tür kolektif denetim oluşturması ile de ilgili olabilir. Zira 'iyi bilim' için de hangi araçların nasıl kullanılacağına titiz bir bilgisini, metodoloji tartışmaları büyük oranda içermektedir. Dolayısıyla topluma sunulan bilginin (ürünün de olabilir) mümkün olduğunca olumlu sonuçlar vermesi, bilginin ne kadar incelikli üretildiği ile ilişkili olarak da düşünülür. Belki bunun bir başka boyutunda, yeterince iyi ve titiz bir bilimsel bilgi üretiminin toplumsal olarak olumsuz kimi sonuçlarla ilişkilendirilmesi durumunda, bilim insanlarını bu sonuçlarda minimum sorumluluk sahibi kılarak, bizzat zanaatı koruma kaygısı da bulunuyor olabilir. Öyle ya da böyle metodoloji tartışmalarına bu tarz bir anlam yüklenmesi, özel olarak sosyal bilimin tarihi ve toplumsal örgütlenmesi göz önüne alındığında normal kabul edilebilir. Çünkü bu metodolojik tablo, hem olağan süreçlerde hem de toplumsal kriz ya da çatışma anlarında doğrudan ya da dolaylı müdahaleler ile karşılaşan sosyal bilimin (dolayısıyla doğru bilgiye yaklaşmakla ilgili bir derdi öyle ya da böyle taşıyor görüntüsü vermek zorunda da olduğundan) kendini koruma süreci için de gerekli görünmektedir.

'İyi Bilim' - 'Kötü Bilim' ve Özne Sorunu

Yukarıda anılan 'kendini savunma' yönlü bu görüntü, mevcut anlamıyla

metodoloji tartışmalarında ‘teknik’ gerekliliklere fazla odaklanmaya neden olabilmektedir. Bu odaklanma, söz konusu tartışmaların zanaat ile ilgili olduğu kadar genel olarak politika ve sınıf mücadeleleri ile ilgili olduğu gerçeğini mutlak biçimde göz ardı etmese de genel refleks, anılan gerçekliklerden ‘bağımsızlığını’ koruma biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bunun elbette sosyal bilim açısından oldukça meşru bir yönü olduğu söylenebilir. Zira sosyal bilimler, bilim olma vasfının sunduğu otorite vasıtasıyla özellikle politik/ideolojik mücadele alanında meşrulaştırılmaya çalışılan pratikler ve söylemler için etkin biçimde kullanılırlar ve doğal olarak bu süreç, kapitalist bir toplumda daha çok emekçi sınıfların zararına işlemektedir. Lakin bunun yanında söz konusu ‘zararın’ daha yaygın tartışılan bir başka boyutuna da dikkat çekilmelidir. Tahmin edilebileceği gibi bu boyut, politik motivasyonların bilgi üretim sürecinde yaratabileceği tahribatlar ya da manipülasyonlarla ilişkilidir. Böylesi bir sorunsal içinde eğilimlerden biri, alınan tutumlar ile ortaya çıkabilecek zararın boyutları arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir örneğin. Buna göre, hâkim toplumsal düzene eleştirel olan sosyal bilimciler, örneğin radikal politik angajmanları lehine, ‘iyi bilim’²⁰ üretme protokollerini bir kenara bırakırlarsa, ortaya çıkacak olumsuz sonuç daha da katlanabilecektir. Zira sosyal bilimler de toplumsal alanın bir parçasıdır ve iyi bilim, radikal politik pratiğe indirgenirse, mücadele edilen toplumsal sorunlar ve güçler lehine alan açılmış olacaktır. Örneğin Becker ve Horowitz (1972) tam da bu tartışmaları besleyen toplumsal mücadelelerin yoğun olduğu bir dönemde, bu soruna değinir ve şu genel sonuca varırlar:

Sosyal bilimler aleyhine bir sövgü ve bağırıp çağırma döneminde, çağımızın öncelikleri konusunu tekrar gündeme getirmenin zamanı geldi. Anamlı bir sosyolojinin amacı, toplum ve onun kurumlarının nasıl yargılandığını ve bunların nasıl bir kriz geçirmekte olduğunu göstermektir. Bunu aklımızda tuttuktan ve sosyolojinin toplumun bir parçası olduğunu ve kendi içinde sosyolojinin daha büyük toplumsal görevlerden çok az ayrıştığını kendimize anımsattıktan sonra, radikal sosyoloji anlayışı ve tarzı, mevcut programatiklerini ete kemiğe büründürerek ve bizi *ilk* toplum ve yalnızca *ikincil* olarak diğer sosyologların eleştirisine yeniden davet ederek, bir ihtimal güçlendirilebilir. (Becker ve Horowitz, 1972: 65)

Burada ifade edilen yorumlardan da anlaşılabilirliği gibi, eleştirel sosyal bilimciler açısından, önceliklerin yer değiştirmesinin de olumsuz sonuçları olacaktır. Elbette böylesi sonuçların baskın boyutu, egemen toplumsal düzenin, ‘kötü bilim’den belirgin biçimde faydalanacak toplumsal örgütlenmelere sahip olması durumu olsa da, sorun yalnızca bu boyut ile sınırlı değildir. Zira eleştirel sosyal bilimci açısından toplumsal düzen örgütlenmesinin bu baskın

kötüye kullanıcı boyutunun yaratabileceği tek konum, iyi bilimin özerkliğini ve dolayısıyla eleştirel politik pratiğe faydalı olma eğilimini işaret etmek ile sınırlı olmamalıdır. Nitekim sorun tek başına eleştirel sosyal bilimcinin radikal politik bağlanımlar konusunda tutum ve pratiklerinin ne olması gerektiği ve bunun iyi sosyal bilim üretme pratiği ile ilişkisi sorunu değildir.

Öncelikle egemen toplumsal güçlerin kötü sosyal bilime katkısının, bu konudaki toplumsal örgütlenmelerinin etkisiyle orantılı olduğu akılda tutulmalıdır. Yani eleştirel sosyal bilimcinin kötü biliminden önce, daha kapsamlı toplumsal sonuçlar yaratma potansiyeli, hâkim bilim örgütlenmesinin kötü biliminden yanadır. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimciyi kötü sosyal bilime yönlendirecek kolaylıkların önüne geçmenin bir diğer yolu, protokoller ve tutumlar arasında gidip-gelen tartışmaların sosyal bilim ve sosyal bilimciler nezdinde yaratabileceği sıkışmaları aşmalarını imkân dâhiline alan kolektif örgütlenmeler ve bunların politik biçimleri olabilir. Zira iyi bilim de bu biçimler olmadan toplumsal açıdan olumsuz sonuçlar doğurabilir:

Sözelimi sosyobiolojinin ideolojik öğeler içerip içermediği tartışmasını düşünün. Epistemolojik kavrayışlar keşfedilmeye değerdir; bunula birlikte sorgulanan doktrinlerin en iyi epistemik ölçütlerimize uyduğunu tespit edebilseydik bile, bu durum söz konusu bilginin etkileri açısından ideolojik olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmamalıdır. Argümanımızı vaktinden önce söylersek; olası faillığe dair sorular, bizi ilgilendiren meşruluk anlayışına, kendi başına doğruluk meselelerinden daha uygun düşebilir. İster doğru olsun ister yanlış, bilgi iddiaları güçten düşürücü olabilir ve bu da gösterir ki; ideoloji eleştirisi bilimin ya da daha geniş kamusal anlamın, yalnızca rahatsız edici bulguları reddetmekle yetinmeden, belirtilen iktidar etkilerini en aza indirecek biçimde nasıl değiştirilebileceği üzerine odaklanmalıdır. (Lynch, 2010: 420)

İkinci olarak, eleştirel sosyal bilimci söz konusu olduğunda politik katılım, yukarıda örneklendiği gibi birey olarak tutum almanın ötesinde bir anlama sahiptir. Buna rağmen belirli tutumlara indirgenmiş bir bakış, bilgi üretimini, genel olarak bilgi üretim sürecinin toplumsal örgütlenmesinin dayattığı sınırlılıkların geniş toplumsal sürecinden ayırma eğiliminde olacaktır. Meseleyi bireysel tutumlara indirgeme eğilimi aynı zamanda bilim tarihine ve bilimin gelişimine bakışta istisnai bireylere temel belirleyicilik atfeden yaklaşımlarla da yakından ilişkilidir. Bu yaklaşımlar ise zihin ve kol emeği ayrımı ekseninden yola çıkarak tartıştığımız özne sorunu ile iç içe geçmiştir. Dolayısıyla her durumda bilim insanının politik tutumunun nereye konumlandırılacağı konusuna daraltılmış ve elbette bilgi üretimini kendi sürecinden ayıran bir tartışma, hem

sosyal bilimlerde özne sorununu hem de sınıfsal-toplumsal boyutları, tutum alma meselesine dışsallaştırma eğiliminde olacaktır. Böylesi bir ayırma eğilimi ise her şeye rağmen ‘iyi bilim’in dahi olumsuz toplumsal eğilimlerle ilişkilendiği bir yol açabilecektir. Eğer bu türde bir yolun mümkün olduğu kabul ediliyorsa, o zaman buna karşı bilim üretimi sürecinde de toplumsal ve politik katılım sorunu bireysel tutum almanın ötesinde kolektif bir öznenin oluşumu sorunu olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, Lynch’in deyişiyle “bilimin ya da daha geniş kamusal anlamın, yalnızca rahatsız edici bulguları reddetmekle yetinmeden, belirtilen iktidar etkilerini en aza indirecek biçimde nasıl değiştirilebileceği üzerine odaklanma”nın (2010: 420) yollarından biri de budur. Elbette sosyal bilim söz konusu olduğunda geniş toplumsal etkilerden, toplumsal süreçlerden ve elbette bilgi üretim sürecinin geniş toplumsal gelişiminden ve hatta bu sürece müdahale edecek bir kolektif özne sorunundan dem vurmak görece daha anlaşılır ve makul görünür. Zira sosyal bilimin ilgisi kendine, yani sosyale ilişkindir. Fakat genel olarak bilim ve temel bilimlerin gelişimini de, bu gelişim sürecinde üretilen bilgilere sağlanmış -genellikle de ‘isimsiz’ kalmış- katkıların toplumsal ağırlığına dayanarak ele almak pekâlâ mümkündür. Sözgelimi Clifford D. Conner, “*Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve Basit Tamirciler*” [A People’s History of Science: Miners, Midwives, and Low Mechanics] ([2005] 2013) isimli çalışmasında bilim tarihine katkıları pek az dikkate alınmış bu isimsiz öznelerin avcı-toplayıcılıktan endüstrileşme sürecine kadar izlerini sürer. Çalışmasında ifade ettiği biçimde bilim tarihinin bir tarafı, “mütevazı insanlardan oluşan adsız kalabalıkların - yani sıradan insanların - bilimsel bilginin ortaya çıkarılmasına ve yayılmasına, aslında ne kadar çok katkıda bulduklarını gözler önüne” sermektedir (2013: 6)²¹. Temel bilimlerde gelişmenin toplumsal kaynaklarını ve kolektif öznelerini dikkate almanın aynı zamanda metodolojik bir ilke olarak önem ve gerekliliğini göstermeyi amaçlayan andığımız çalışmanın her halde ‘sosyal’ bilim açısından daha açık bir mesajı olduğu söylenebilir. Kanımızca Metodolojik tartışmalarda bir ilke olarak bu tutum, –bu ilkeyi ortaya çıkışından günümüze hâlihazırda farklı biçimlerde bizzat üretmiş olan- Marksist sınıf çözümlenmeleri açısından belirttiğimiz kuramsal ve yöntemsel gelişim çizgisiyle ve bu gelişim çizgisinde öne çıkan politik motivasyonlarla ilişkilendirilebilir. Böylesi bir yaklaşımın da doğası gereği kötü bilime dönüşmesi zorunlu değildir. Çünkü her aşamasıyla kolektif bir toplumsal mücadele alanında, ‘doğallaştırılabilir’ olandan söz edilebilse de doğal olandan söz etmek oldukça zordur. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimde Marksist çözümlenme söz konusu olduğunda, metodolojinin bir tür politik pratik olarak düşünülmesi, iyi bilim ve kamusal yararın farklı bir koşulu olabilir ya da bu tür koşullar yaratabilir. Aslında buradaki tartışma, ilk bakışta sağlıklı bir metodoloji oluşturma sorunu ile ilgili gibi görünse de içerik bundan daha fazlasını ifade etmektedir. Çünkü metodoloji açısından bağlayıcı

olan ve sosyal bilimlerin ontolojik ve epistemolojik belirlemelerini içeren tüm düzeylerin politik niteliklerden kolaylıkla ayrılamayacağı; hatta bunlarla iç içe olduğu söylenebilir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz durumu, yani bilimin kolektif bir toplumsal mücadele alanı oluşunu, sadece Marksizmin gelişim sürecinde değil, Marksizme karşı geliştirilen eleştirilerin sınıf mücadeleleri içinde yüklendiği belirli politik işlevlerle bağlantılı olarak da gözlemlemek mümkündür. Zira Marksizm açısından sosyal bilim, kuramsal ve metodolojik tartışmalar ile işçi sınıfı mücadeleleri ve kapitalizmde bilimin burjuva toplumsal örgütlenmelerine karşı mücadelelerin birlikte yürütüldüğü bir düzlemde yer almaktadır. Bu tutum ise sosyal bilime karşı temelsiz bir reaksiyonerlik, sekterlik ya da derinlik içermeyen 'kaba' çözümlerle karıştırılmamalıdır. Çünkü kapitalist toplumsal düzenlerin sürdürülmesi için mücadele eden çeşitli burjuva aktörler, ne kadar derinlik içerirse içersin, sosyal bilimi sınıf mücadelesinin etkili bir alanı haline getirmek konusunda hiçbir zahmetten kaçınmamaktadırlar. Dolayısıyla, sosyal bilim ve sosyal bilimcilerin yaratabileceği toplumsal ya da politik etkiler söz konusu olduğunda, bunların temelde öne sürülen kuramsal iddiaların etkinliğinin doğrudan bir sonucu olarak değil, örgütlü politik bir sınıf mücadelesinin parçası olarak ya da parçası haline getirilerek önemli bir etki gücüne sahip olabildikleri sonucunu çıkarmak daha doğru olacaktır. Örneğin Rockhill'in (2017) belirttiği gibi "(f)ildişi kulelerine tünemiş, gerçek dünyadan kopmuş, uzmanlaştıkları çok küçük bir alan içinde anlamsız akademik tartışmalara gark olmuş ya da çetrefil teorilerin içine gömülmüş diye düşünülen entelektüeller, yalnızca siyasi gerçeklikten kopuk bir biçimde resmedilmezler, bu gerçekliğe anlamlı bir katkı verme kabiliyetlerine de şüpheyle bakılır. Ancak ABD'nin Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) aynı fikirde değil"dir. Zira özellikle Soğuk Savaş döneminde Marksizme karşı yürütülen "kültür savaşları" hatırlandığında, bilimin ve bilim insanlarının politik gücünün, 'hakikatin nesnel bilgisi' ya da 'söylemlerden herhangi bir söylem' olarak bilim hakkındaki *söylemlerin* doğrudan sonuçlarıyla değil, sınıf mücadeleleri ile ilişkili olduğu görülecektir²². Bu nedenle sosyal bilimlerde köklü metodolojik değişim ya da kaymaların, yalnızca sorunlu metodolojik protokollerin bilimsel faaliyete has bir eleştirisinden kaynaklandığını düşünmek pek isabetli olmayacaktır.

Araştırmada 'Teknik' ve 'Politik'

Bilindiği gibi çeşitli *Post-* yaklaşımların sosyal bilimlerde yarattığı etki, metodolojik alanda farklı ve çekişmeli konumlanışların bilimsel kabullerinde belirli dönüşümleri tetiklemiştir. Bu dönüşümler, genelden özele, belirlenimlerden özgül deneyimlere ya da bütünlükten parçallığa doğru bir

vurgu ve tutum kaymasına işaret etmektedir (Özüğurlu, 2002). Böylelikle doğal olarak, nitel araştırmalar bu dönemin hâkim bir metodolojik anlayışını oluşturur görünmektedirler. Bu durum nitel araştırmaların metodolojik kabulleri ile ilişkili olarak, araştırma sürecinde hem yöntemsel hem de araştırma teknikleri açısından çeşitli ama kısmen dağınık bir görüntü oluşturmuştur. Söz konusu görüntü sosyal bilim araştırmaları açısından kimi belirsizliklere işaret etse de metodolojik tartışmaların, kendi içinde sistemli biçimde yürütülmesine engel olmamıştır. Bu anlamda nitel araştırmaların sosyal bilimlerde belirgin bir önem kazandığı ve hatta bu durumunu, çelişkili gibi görünse de, ayrı bir bilim alanı olma ehliyeti ile özdeşleştirdiği söylenebilir. Bu bağlamda, nitel yaklaşımların sosyal bilimlerde yöntem tartışmaları içerisindeki gelişimi, bu gelişimin aşamaları ve buradaki yerine dair tartışmaya açık bir yapısı olsa da bu hususta öne çıkan argümanlar, nitel yaklaşımı sosyal bilim mesleğinin yeni zanaatı olarak sistematik biçimde merkeze yerleştirmeye çalışmaktadırlar (bkz. Punch, 2011; Silverman, 2014; Denzin ve Lincoln, 2018).

Bu eğilimler içinde özellikle etnografik araştırmalar, yukarıda sözü edilen kuramsal ve metodolojik anlayış ve kabullerdeki kaymalar ile metodoloji-politika ilişkisi açısından yerinde örneklerdir. Örneğin, etnografik araştırmaya ilişkin tartışmalarda “*düşünümsellik*” kavramı özelinde bir yoğunlaşma görünmektedir. Bu kavram anlaşılabilirliği kadarıyla temelde bir özne sorunu etrafında şekillenmektedir:

Sıklıkla apolitik olmakla kınansa da düşünümsellik, tersine, alan çalışmasının politik taraflarıyla yüzleşmede ve bilgiyi inşa etmede daha radikal bir özbilince yol açma olarak görülebilir. (...) Düşünümsellik, süregelen bir benlik-analizi ve politik bilinç modu haline gelir. (Callaway, 1992: 33’ten aktaran Nahya ve Harmanşah, 2016: 24)

Buradaki argümana göre düşünümsellik, kısaca araştırmacının alandaki öznelerin politik taraflarının ve kendi faaliyeti ile bu tarafların ilişkisinin *bilincinde* olması sürecidir. Yani bir başka deyişle bu süreç asıl olarak zihinsel bir süreçtir. Dolayısıyla düşünümselliğin yöneliminin, sürekli bir benlik-analizi olması doğaldır çünkü *inşa edilen* bilgi, bu öz bilince bağlıdır. Yani düşünümsellik araştırılan öznelerin mümkün olan en otantik deneyimlerinin doğru anlaşılıp anlaşılmadığını, araştırıcının sahadaki kendi rolünün ve kurduğu ilişkilerin araştırılanlar üzerindeki etkisine dair yine kendinin geliştirdiği öz bilince başvurarak doğrulamaya çalışacaktır.

Görüldüğü gibi bu tarifte, genel bir soyutlama oluşturması zor olan toplumsal

nitelikler, sınırlanmış bir genellik düzeyinde bir bilgi oluşturmak için her durumda araştırmacıyı belirli ölçüde süreçten bağımsızlaşmaya yöneltmektedir. Bu bağımsızlaşma temel olarak, araştırmacının anlamaya çalıştığı öznelerin deneyimlerinin, araştırmacının varlığı ile farklı biçimler almış olması ihtimalinin farkında olunması vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmaktadır. Yani kısaca araştırmanın üreteceği bilginin imkânı, asıl olarak zihinsel bir sürece bağılı işlemektedir. Böyle olunca, araştırmacı ile araştırılan özneler arasındaki ilişki kendiliğinden (alandaki somut deneyimlerden bağımsız olarak) bir güç ilişkisi sorununa dönüştürülmüştür. Bu güç ilişkisi sorunu, yani araştırmacının bilginin otoritesine sahip görünmesi, araştırılanların bu bilginin ayrıcalıklı olduğuna dair bir varsayıma sahip oldukları fikri ile tamamlanmaktadır. Kanımızca bu fikir, alandaki gerçek deneyimlerden bağımsız biçimde, düşünömsellik fikrinin kendi kendisini zihinsel olarak doğrulaması süreci gibi ele alınabilir. Zira bilimsel bilgi üretim sürecinde sözü edilen güç ilişkisi araştırmacının farkındalığından önce toplumsal olarak vardır. Bu nedenle onun sahadaki varlığının yarattığı güç ilişkisi sorunu bunun bilincinde olunmasıyla giderilemeyecektir. Demek ki düşünömselliğin temel yönelimi *politik* değil *tekniktir*. Çünkü araştırmadaki asıl işlevi inşa edilen bilgiye -temel olarak zihinsel olan- bir statü kazandırmak ile ilgilidir. Politik yönelimli olmak, bir şeylerin farklılığının bilincinde olmaktan kendiliğinden çıkan bir "*bilinç-modu*"na indirgenemez zira araştırma özneleri için de politik olan sadece bir "*bilinç-modu*" olarak deneyimlenmez. İlla bir politik yönelimden söz edilecekse, bu, araştırma sürecinin ötesinde, bilimsel bilgi üretiminin tüm toplumsal sürecinde geliştirilebilecek olan kolektif ve eylem yönelimli bir süreçle ilişkili olmalıdır. Daha öncede ifade edildiği gibi aksi bir durum, politik yönelim tartışmasının, bireysel tutumların bilim sürecinde nereye yerleştirileceğine dönük kapalı bir tartışmaya dönüşmesi anlamına gelebilir. Burada düşünömsellik örneğine, eleştirel perspektifli bir bilimsel araştırma söz konusu olduğunda da güç ilişkilerinin hem kuramsal hem de pratik etkisine karşı gerekli hassasiyetin ve inisiyatifin, öncelikle bilim insanına ya da araştırmacıya yüklendiğini vurgulamak için başvurulmuştur. Bu söz konusu güç ilişkisinde araştırmacı, kendiliğinden, öznelerin karşısına kendini konumlandırır ve bunun etkilerinden kaçınmaya çalışırken alttan alta işleyen varsayım, araştırmacının kendi belirlediği sınırların ötesinde müdahalesinin, mutlaka zararlı ya da olumsuz sonuçlar doğuracak bir 'kudrete' sahip olduğu fikridir. Böylelikle bilimsel bilgi üretiminde, ideolojik yönelimlerin 'yansız' bir biçimde, zarar ya da fayda ölçüsünün bulunduğu ima edilmiş olur.

Kanımızca, Marksist bir perspektiften yürütülecek bir araştırmada daha farklı bir metodolojik pozisyon düşünölebilir. Zira çalışmada buraya kadar geliştirilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bu perspektifin, eylem yönelimli ve müdahaleci

olabileceği vurgulanmıştı. Bu vurgu bağlamında, Marksist sınıf çözümlemesinin gelişim çizgisinde yöntemsel ve politik olanın iç içe olduğu; bu gerilim alanlarının kuramsal ve pratik olarak mekân boyutunda değerlendirilmesinin Marksizmin kuramsal, yöntemsel ve stratejik yönelimleri açısından gerekli olduğu ve nihayetinde bu tartışmaların da özne sorunundaki ‘zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil özne’ boyutunu sorunsallaştırarak yürütülmesi gerektiği iddia edilmişti. Sonuçta tüm bu iddialardan yola çıkan bir yaklaşımın, temel ağırlığını kolektif bir öznenin oluşumu sorununa vererek, bizzat bilimsel bilgi üretiminin imkânları ile sınıf mücadelesinin imkânlarını bu kolektif özneye buluşturmaya çalışan bir yönelimi olmalıdır. Böyle bir yönelim varsa doğal olarak sosyal bilim araştırmasının yeri ve biçiminin akıbeti sorunu gündeme gelecektir. Öyleyse bu aşamadan sonra konumuz, burada çizilen çerçevenin ilişkilendirilebileceği bir araştırma modelinde neyin, neden ve nasıl çalışılması gerektiğine dair bir tartışma denemesine geçiş yaparak sonuçlandırılmalıdır.

Eylemci Bir Araştırmanın Ana Hatları

“Eylemci Bir Araştırma Modeli: Sınıf Mücadelesini Nasıl Çalışmalı ve Neden Çalışmalı” başlıklı değerlendirmesinde Ollmann (2011: 216-269), özellikle sınıf bilinci kavramı üzerinde durarak, Marksist bir sınıf araştırması için taslak halinde bir model sunmaktadır. Söz konusu değerlendirme, Marksist olmayan sınıf bilinci araştırmalarına dair bir sınıflandırma yapılması; sınıf bilincine dair Marksist içeriğin yeniden değerlendirilmesi; sınıf bilincinin nesnel ve öznel yanlarına işaret eden bir sınıf bilinci nosyonunun geliştirilmesi; bu bağlamda makro ölçekte kapitalizmin genel tarihsel eğilimleri ve güncel çözümler arasındaki ilişkisinin kurulması; sınıf mücadelesi kavramının bu çerçevede içinde tanımlanması ve nihayetinde bu modeldeki bir araştırmada pratik eğilimlerin neler olması gerektiği şeklinde bir doğrultuya sahiptir. Dolayısıyla bu başlıkları gözeterek bir sıra içerisinde Ollmann’ın (2011) görüşlerine yakından bakabiliriz. Marksist olmayan işçi sınıfı araştırmalarının bulguları daha çok işçi sınıfının eylemlerinin, çeşitli kurumsal istatistiklerin, edebi metinlerin, kişisel deneyimlerin, anekdotların ve kendine has bazı olaylara tanıklıkların bir yeniden yorumlamasına ya da yapı bozumuna uğratılmasına dayanmaktadır (Ollmann, 2011). Çalışma ilişkileri ve sosyal politika literatüründe yaygın bir etkiye sahip olmuş Goldtrophe’un (vd. 1989) yaklaşımı, bu tür bir sınıf araştırması anlayışı için temel bir örnek teşkil etmektedir. Bu yaklaşımda yürütülen işçi anketleri, birey işçilerin çeşitli konulardaki duygu, düşünce ve tutumlarının toplamında ortaya çıkan ve ortak bir yönelimi işaret ettiği varsayılan yanıt öbekleri üzerinden, sınıf bilinci ya da sınıf bilincinin sınırları hakkında örüntüler çıkarmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla araştırmacılar verilen yanıtların zorunlu olarak samimi, benzer yoğunlukta, basit bir biçimde yorumlanabilen ve en önemlisi

görelî olarak istikrarlı olduğunu varsaymak zorundadırlar. Zira aksi durumda sınıf araştırmalarının ortaya koyabileceği belirli bir sosyolojik örüntüden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Kanımızca bu tür yaklaşımlar metodolojik bireyci açıklamalara başvurmak zorunda olmaları ve dolayısıyla işçi sınıfının kolektif bir özne olarak oluşumuna birey işçilerin saptanan tutumları üzerinden ulaşmaya çalışmaları itibariyle belirli sınırlılıklara sahiptirler. Zira bu yaklaşımlarda, birey işçiler açısından sınırsız biçimde genişletilebilecek mikro açıklama setlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle sınıf bilinci, ilişkisel, tarihsel ve sınıf mücadeleleri vasıtasıyla kolektif temellerinden soyutlandığından, sınıf hareketindeki değişim ve eğilimlerin saptanması ve açıklanması zorlaşmaktadır. Bu nedenle, kendisi de bu türde birçok araştırmanın verilerinden faydalanmış olan Lipset (1983), hiçbir tutum yoklamasının sınıf bilinci ve sınıf hareketindeki ani değişimleri ya da patlamaları öngörmeye yardımcı olamadığı yorumunu yaparken, aynı zamanda bu türde sınıf araştırmalarının sınırlılıklarını ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, tüm bu araştırmalar, hem potansiyel araştırmacı hem de potansiyel politik aktör olarak Marksistler açısından işletilebilecek tutarlı bir yöntemden yoksundur. Söz konusu araştırmalar, sınıf bilincini, tutum anketleri, işçilerin eylemlilikler söz konusu olduğundaki bireysel akıl yürütmeleri ya da sınıf-içi mesleki katmanlaşmaların ya da emek sürecinin parçalanmışlığının yarattığı farklılıkların sınıf bilincinin yerine geçmesi türünden tespitlerle ilişkilendirirler. Farklılaşmanın öne çıkması ise beraberinde doğal olarak sınıf bilincinin sınırlandırılmış bir kısmına odaklanmayı beraberinde getirmektedir. Böylelikle daha önemli bir farklılık yani bireysel bilinç ile sınıf bilinci arasındaki ilişki bulanıklaşmaktadır.

Oysa sınıf bilinci, bireylere atfedilen bilinç ile aynı anlamı taşımamaktadır ve dolayısıyla sınıf bilinci bireysel bilinçlerin geniş bir toplamı olarak düşünülmemelidir. Bunun nedeni, sınıf bilinci kavramındaki sınıf ifadesinin, Marksizmde bütünlüklü bir kapitalizm özömlenmesi ile içsel olarak ilişkili olmasıdır. Eğer Marksizm alternatif bir kapitalizm özömlenmesi öneriyorsa ve bu bütünlüklü bir özömlenme ise bu durumda sınıf bilinci de bu bütünlük içindeki anlamıyla yeniden ele alınabilir. Zira Marksizm dışındaki araştırmalarda çoğu zaman sınıf tanımına ilişkin farklı ölçütler belirgindir ve bu nedenle kavramsal bir ayırım oluşturmak gerekli hale gelmektedir. Bunun temelinde ise Marksizmde sınıfın, öncelikle, sistem olarak kapitalizmde ilişkisel bir bütünlüğün özelliği biçiminde düşünülmesi vardır. Dolayısıyla sınıf bu sistemsel özömlenmenin tanımladığı kimi eğilimlerin etkileşim alanında çeşitli boyutlarla birlikte vardır. Kapitalizmdeki yapısal konumlar, toplumsal gruplaşmalar ve yabancılaşmış toplumsal ilişkiler vb. boyutlarıyla sınıf, bunların hem karşılıklı bağımlılığına hem de bu ilişkilerdeki boyutların görelî önemlerinin ele alınan

sorunlar ve bu sorunların ele alındığı dönemler bağlamında değişebildiği etkileşimlere açıktır. Yani sınıfı hem bir sistemsel özellik hem de bir toplumsal gruplaşma olarak kavramak söz konusu olduğundan, sınıf çıkarları anlayışı da bu iki yönde ele alınmalıdır. Sistemsel konuma atıfla tarif edilebilecek çıkarlara “nesnel çıkarlar” ve toplumsal grup ilişkilerine atıfla tarif edilebilecek çıkarlara ise “öznel çıkarlar” denilebilir. Elbette burada özne sınıftır. Dolayısıyla sınıf çıkarı kavramı, sadece toplumsal bir grup olarak gerçek işçilerin kendi çıkarları konusunda ne düşündüklerine değil; ücretli emek olarak sistemsel işlevlerinde işçiler için yararlı pratik ve değişimlerin neler olabileceğine de denk düşmektedir. Zira işçilerin öznel çıkarlarını gerçekleştirmeleri ve ilerletebilmeleri için gerekli yapısal değişikliklerin varlığı, birbiriyle pek ilişkili görünmeyen bu nesnel ve öznel çıkar kümelerini bağlantılı kılmaktadır. Sınıf çıkarlarının bu iki yönlü ya da boyutlu yapısı kabul edilirse, sınıf bilinci üzerine düşünmek, aynı anda hem sınıf bilincinin mevcut durumda ne olduğu ile hem de gerçek işçilerin düşüncesinde bulunmayan bu unsurlar üzerine düşünmek anlamı taşıyacaktır. Bir anlamda, bu biçimde ele alınan sınıf bilinci nosyonu, hem sistemsel konumun hem de toplumsal oluşumun farklı görünümünü bir araya getirmesi nedeniyle, olan ve olması gereken arasındaki diyalektik gerilimi yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir sınıfın nesnellğine uygun olan unsurların neler olduğunu anlamaya çalışmak, sınıf bilincinin nesnel yanı olarak düşünülebilir. Yani nesnellikten çıkarsanabilen ve bütünlüklü bir kapitalizm analizine dayanarak atfedilen bilinç, sınıf bilincinin nesnel yanısıdır. Buna “farazi” (*imputed*) sınıf bilinci de denilebilir.

Bununla birlikte, sınıf bilinci aynı zamanda gerçek bir toplumsal kolektifin yaşayış ve düşüncelerine dairdir ve bu deneyimlerin belirli sınıf çıkarlarını ifade etmeye doğru geliştiği dinamik süreç, sınıf bilincinin öznel yanı olarak düşünülebilir. Sınıf bilincinin bu öznel yanı elbette tek tek işçilerin bilincinin toplamından farklı bir alanı ifade etmektedir. Zira öznel sınıf bilincinde, toplumsal kolektif olarak bu sınıfa has durumlarda, bu kolektif içindeki bireylerin birbirileri ile etkileşimi ve karşıt görünen gruplarla etkileşiminin ortaya koyduğu, kolektif düşünce biçimleri ve eylem kalıpları söz konusudur. Aynı zamanda sınıf bilincinin bu yönünde, sınıf içindeki bireylerin tek tek açığa vurdukları çıkarlar değil, nesnel sınıf çıkarları temel referans noktasıdır. Çünkü tek tek bireylerin düşüncesinde daha önce ifade edilen farazi öge, nesnel sınıf çıkarı olarak bir rol oynamaktadır. Bunun yanında tarif edilen sınıf bilinci, verili bazı anlarda tespit edilebilir olmaktan öte bir süreç sorunudur. Başka deyişle, sınıf bilincinin ne olduğu, sınıf bilinci edinme sürecine içsel olarak bağlıdır.

Burada tarif edilen sınıf bilinci nosyonu, aynı zamanda bireysel bilincin politik biçimlerine ya da düzeylerine de indirgenemez, zira bireyselleştirilmiş bilincin

gelişkinliğinin düzeyi ile sınıf bilinci farklı şeyler olarak düşünölmelidir. Bu, bir tür “grup düşünüşü”nü, yani sınıf mensuplarının ortak dünyasını tanıma, adlandırma, kavrama ve bunlara göre hareket etmeye eğilimli kolektif ve etkileşimli yaklaşımları içerir. Bu eğilimler bir bakıma “ortak durumlar için rezervde tutulan, bu durumların kışkırttığı veya harekete geçirdiği ve bireylerin kaderlerinin grubun kaderiyle sınıksız bağlandığı, bir düşünsel hamleler dizisi, bir bilgi ve yargı dağarcığıdır” (Ollmann, 2011: 230)²³. Burada söz konusu olan bireylerden tamamen bağımsız, ayrı bir varlık alanı anlamında gizemli bir ‘düşünüş’ biçimi değildir. İma edilen şey, düşünme biçimlerinin bir kısmının ortaklaşa yapılan bir *etkinlik* olması ve bunu kavramanın en uygun yolunsa tek tek bireysel düşünüşlere değil, bu durumun ortaya çıktığı müşterek sorun ya da koşullara odaklanmayı gerektirmesidir. Bu gereklilik ile birlikte sınıfların, böylesi bir bilinç sürecine katılmayan üyelerinin sayısına ya da yaygınlığına bakılarak nihai bir hüküm verilmesinin doğru olmadığı da ima edilmiş olmaktadır. Zira kolektif süreç olarak sınıf bilinci açısından bireylerin kendi yorumlamaları ve samimi olan davranışlarının ne olduğu, politik bir fark yaratmayacaktır. Farkı yaratan, sınıf üyelerinin ne anladığı ve ne yaptığıdır. Dolayısıyla sınıf bilinci üzerine bir çalışma yapmak, yorumlamalar ve samimiyet ile anlayışlar ve davranışları özdeşleştirmemek ve ilk adımda bunları ayrı tutmak gerekliliğini taşımaktadır. Böylece sınıf bilinci sorununda temel referansın, bireylerin hâlihazırda farkına vardıkları çıkarları değil, sınıfın durumu olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle, sınıf bilinci, bir potansiyel olarak var olur ve bu potansiyel, gerçek insanlar bunu kavramadan önce nesnel olarak var olduğu için gerçektir:

Sınıf bilinci elastik ve değişen bir şeydir; ve potansiyel olarak olabileceği şeye dönüşme süreci içerisindeki tüm safhaları ve aynı zamanda bunun gerçekleşmesi için gereken zamanı içerir. Eğer böyleyse sınıf bilinci belirli bir anda yakalanabilecek veya basit ve düz bir tarifle ifade edilebilecek bir şey değildir. Onun gözlemlenebileceği zaman dilimi bütün seyahatini kapsayacak genişliktedir. Bu seyahat, amaçlı bir seyahattir. (Ollmann, 2011: 233-234)

Böylesi bir çerçevenin karşısında yer alan görüşler ise genel olarak ya sınıf bilincinin şöyle ya da böyle mevcut durumunda kalacağına dair örtük bir kabule sahip olabilirler ya da her türlü rasyonel değişim ihtimalinin eşit derecede geçerli olduğu fikrini taşıyor olabilirler. İlk fikirde temel mantık, sınıf bilincini belirleyen şeyin *mevcut haliyle* sınıf bilinci olduğu ya da sınıf bilincini etkileyen diğer koşulların aynı etkiyi istikrarlı biçimde sürdüreceği kabulüne dayanır ve burada değişim ihtimaline kapalılık söz konusudur. Yani bu çalışma kapsamında tartışılan biçimiyle söz konusu kabulde, zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil öznenin zihnine yine zihinsel bir köken atfedilmiş olur ve böylelikle değişime

kapalığa ek olarak değişimin mutlak olarak tesadüfileşmesi söz konusu olur.

İkinci fikirde ise bugüne ve geçmişe dair bilinenlerin, olası geleceğe hiçbir yararının olmadığı ve bilinenlerin, sınıf bilincinde değişim ve gelişim açısından daha muhtemel unsurlara dair hiçbir şey göstermediği kabul edilmektedir. Lakin her iki fikirde de 'mevcut durum', bir biçimde 'doğal' bir görüntü kazanmaktadır ve bu, sınıf bilincinin hâlihazırdaki durumunu "şeyleştirmek" anlamına gelecektir. Marksist sınıf bilinci çözümlemesi açısından bu şeyleşme durumuna karşı önlem, bizzat sınıf bilincinin bir "oluş" olarak kavranmasıdır. Zira bu hem mevcut durumda şekillenecek olası geleceğin bir biçimi olma anlamı taşır, hem de mevcut durumdaki anlayışımızı, nasıl bir bakış geliştirmemiz gerektiğini ve bunları değiştirmek için neler yapılması gerektiğini etkileyen bir durum yaratır. Burada söz konusu olan mevcut an ve gelecek ilişkisi perspektifi, aynı zamanda sınıf bilincine sahip işçilerin örgütlenmeleri, politik eylem hatları ve genel toplumsal muhalefetin durumu ile ilişkili konularda belirli bir süreklilik ve doğrultu perspektifi kazandırmada da etkili olacaktır. Bir bakıma Marksizmde sınıf bilincinin soruşturulması, bu süreklilik ve doğrultu perspektifinin, işçi sınıfının devrimci eylem için gerekli kavrayışı geliştirdiği momentin de perspektifi olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir. Yani yine yöntemsel olan ile politik olan aynı anda bir aradadır. Bu perspektif dâhilinde kapitalizmin güncel durumunun ve genel anlamda kapitalizmin tarihsel eğilimlerinin çözümlenmesinden ortaya çıkarılan eğilimler ilişkilendirilmelidir. Zira sınıf bilinci açısından güncel kapitalizmin işçi sınıfının genel toplumsal durumunda yarattığı sınırlılıklar ve sınıfsal bölünmeler, parçalı bir görünüm oluştururken çelişkili etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer ifade ile sermaye birikim sürecinin mekânsal ve zamansal eğilimleri ile güncel kapitalizmde gözlemlenen çelişkili etkilerin nasıl bir ilişkisi olduğu, sınıf bilincinin daha önce ifade edilen nesnel yönünün anlaşılması için de kritiktir. Böylelikle burada sözü edilen ilişkilerin çelişkili düzleminin, aynı zamanda sınıf mücadeleleri düzleminin bir parçası olduğu vurgulanmış olmaktadır. Sınıf mücadelesi perspektifi, kavramın kullanımından çoğunlukla anlaşıldığı gibi amaçları açık seçik ilan edilmiş ve taraflaşmaların netleştirildiği, farklı öznelerin böyle bir bağlamda karşı karşıya geldikleri bir 'moment' kurgusunun ötesinde anlaşılmalıdır. Genel anlamda sınıf mücadelesi, sınıf ilişkilerinin, sınıf çıkarları ile bu sınıf çıkarlarının gerçekleşmesinin koşulları ve olanakları üzerinde gerçekleşen etkileşimin içinde ve etkileşim sürecinde nasıl bir biçim aldığı ile ilişkilidir. Bu nedenle sınıf mücadelesi nosyonu, "sınıfların hareket biçimi" olarak tarif edilebilir. Bu aynı zamanda şu anlama gelir: "Sonuç olarak hiçbir toplumsal özellik, eksikliği veya varlığı ile sınıf mücadelesinin gelişimi önünde mutlak bir engel oluşturmaz" (Ollmann, 2011: 245).

Buraya kadar Ollmann'ın (2011) sınıf, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi ekseninde sınıf çıkarları ve sınıf bilinci kavramlarını, çıkarlara ve bilince nesnellik-özelik boyutları yerleştirerek, nasıl tanımladığını özetlemiş olduk. Ollmann'ın (2011) buraya kadar özetlemeye çalıştığımız eylemci araştırma modelinin sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi kavramları etrafında sunulmuş taslağının, çalışmamızda yürütülen değerlendirmeler açısından temel olarak iki başlıkla ilişkili olduğu söylenebilir. İlk olarak, Ollmann'ın (2011) tarifinde nesnel sınıf bilinci, kapitalizmin genel tarihsel eğilimlerinin güncel kapitalist dinamiklerle ilişkisi ve bu ilişkinin sınıfların toplumsal hareket biçimi olarak geniş bir sınıf mücadelesi perspektifinde ele alınmasıyla, sınıf bilincinin mevcut durumuna olası geleceğinden konumlanan bir bakış ile ilişkilendirilmiş oldu. Bu ilişkilendirme bir bakıma nesnellikten doğru geliştirilen 'potansiyel-aktüel' gerilimi olarak düşünülebilir. Bu düzlemde geçerli olan gerilim ise maddi güçlerin gerilimi ve karşılıklı ilişkisi olduğundan elimizde sınıf bilincinin olasılıklarına ve gelişimine dair nesnel bir çıkarsama bulunur.

İkinci olarak, Ollmann'ın (2011) değerlendirmesinde, gerilim hattının diğer tarafında konumlandırılan öznel sınıf bilinci, işçi sınıfının toplumsal etkileşimlerinin ve deneyimlerinin, sınıf bilincinin nesnel yönünün potansiyellerine referansla bir oluş olarak kavranmasına dayandırılmaktadır. Bu yönüyle sınıf bilinci, işçi sınıfının çeşitli toplumsal kaynaklardan oluşan kolektif eğilimlerini (mevcut durumunu, mevcut sınırlılıklarını ve olanaklarını) nasıl anlamamız gerektiğine ve böylece değişimin nasıl sağlanabileceğine ilişkin bir konumlanma sağlamaktadır (Ollmann, 2011: 216-269)²⁴.

Eylemci bir araştırmanın bu metodolojik kabullerinin bir sonucu olarak işçi sınıfı mücadelelerinde 'araştırma süreci'nin, 'araştırmacının' sürecin öznelinin sınıfsal-politik talep ve pratiklerine ortak olduğu bir birlikte deneyimleme ve üretme süreci girişimi olarak gelişmesi olağan olacaktır. Doğal olarak bu süreçte sosyolojik araştırma protokollerinin 'katılımcılığa' dair geleneksel metodolojik sınırlarının aşılmış olmasına ilişkin bir kaygı güdülmemektedir ya da en azından bu durum eylemci araştırmanın bilgi üretim sürecine dair birincil kaygısı olmayacaktır. Dolayısıyla bilgi üretim sürecinde de özel olarak sınıf eylemlilikleri ya da etkileşimlerinin belirgin olduğu durumlara yönelme, burada kolektif etkileşimleri esas alma ve katılımcı bir gözlemciliğin ötesinde işçilerle birlikte hareket etme gibi kabul görmüş metodolojik protokollerin sınırlarının ve kaygılarının dışına çıkan denemelerin yer alması mümkündür. Nihayetinde bu kurguda bilinç sorunu, salt bir bilgi meselesi olarak değil, kolektif bir kapasitenin oluşumu ve bunun örgütsel biçimleri meselesi olarak anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Marksist sınıf çözümlemelerinde üretilen bilgi, bu bilginin üretilme sürecine potansiyel olarak müdahaleci ve stratejik nitelikler eklenmesi vasıtasıyla eleştirel bir pratik haline gelebilmektedir. Ve bu süreç, çeşitli politik söylemleri ve pratikleri belirli kuramsal pozisyonların doğrudan yansımaları olarak ele alan yaklaşımlardan temel olarak farklıdır. Sınıf çözümlemeleri ele alınırken bu temel farklılık dikkate alınmalıdır. Bu tarz bir kuram ve araştırma gündemi ise hâkim sınıf çalışmalarında gözlemlenen, genel olarak işçi sınıfının toplumsal ilişki örüntülerini, sınıf kimliklerinin farklı sosyal kimliklerle ilişkilerini ve çeşitli işçi sınıfı profillerini ortaya çıkarma yöneliminden farklıdır. Bu çalışmalar sınıfı bir süreç içinde gözlemleyerek, tutumlara, ilişkilere, tipolojilere ya da özgül deneyimlere dair son derece zengin bir birikim oluşturmuş olsalar da işçi sınıfının ve sınıf bilincinin belirli bir durumunu, belirli sınıf kimlikleri içinde temsil etmeye eğilimlidirler. Ve bu, işçi sınıfının belirli bir ‘anını’ olduğundan daha istikrarlı gösterme eğilimi taşımaktadır. Dahası bu tür araştırmalar, -metodolojik tercihlere bağlı biçimde kimi zaman zorunlu olarak- birey işçileri ele alırlar. Daha da önemlisi söz konusu araştırmalarda ele alınan birey işçiler zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil bir özne anlayışının ilişkili olduğu hiyerarşilere sıkı sıkı bağlıdırlar. Hatırlanacağı gibi Sohn-Rethel (2011) tam da bu bağın kökenine dair bir tartışma yürütmektedir. Bu tartışmasında özetle, kavramsal soyutlamanın tekil bilince indirgenmesi meselesini meta mübadelelerinde gerçekleşen toplumsal ilişki ve eylemlerin içerdiği ‘gerçek soyutlama’ sürecine bağlayan Sohn-Rethel (2011), bilincin gelişimini yine bilinçle ilgili ‘gizemli’ bir soruna dönüştürdükleri için zihin ve kol emeği ayırımına dayanan epistemolojileri eleştirmektedir. Dolayısıyla benzeri şekilde yalnızca birey işçilere dayanmak zorunda kalan ya da başka deyişle tekil bir bilince indirgenmiş işçilerden sınıf oluşumlarına doğru gelişme sürecini açıklamak durumunda olan çalışmalar da sınıf bilinci sorununu yine bilincin kendisiyle ilişkili ‘gizemli’ bir soruna dönüştürmeye eğilimlidirler. Daha önce de söz edildiği gibi böylesi eğilimlerin olası sonuçlarından biri, sınıf hareketlerinin yükselme/geri çekilme süreçlerinin dinamiklerini kavramanın zorlaşmasıdır²⁵. Zira birey olarak işçilerin ele alındığı ve kolektif olarak işçilere dair fikrin kaynağının bu bireylerin tutum ve algılamaları olduğu araştırmalar, görece durağanlaştırılmış toplumsal anlarla resmedilen işçi sınıfının ani yükselişlerde ortaya koyduğu kolektif canlılık karşısında oluşan tezadı yine bu bireylerin eğilimlerinin toplamında aramaya yönelmektedirler. Dolayısıyla işçi sınıfının hem durağan hem de hareketli dönemlerde gözlemlenebilecek çok yönlü kolektif ilişki biçimlerinin bütün bir süreç içinde oynayabileceği ya da oynamış olduğu roller yeterince incelenememektedir. Örneğin bu hususta işçi sınıfına dair tutum anketlerinden çıkarılan sonuçların çoğu durumda işçi sınıfı bilincinde ortaya

çıkan ani yükselişleri ve sınıfsal hareketlilik patlamalarını öngöremedikleri hatırlanabilir. Nihayetinde bu çerçeve içinde Marksizm açısından kritik olan ise kolektif eğilimlerdir. Bu nedenle işçi sınıfı araştırmalarının genel tablosunun dışında bir metodolojik yaklaşım oluşturarak, anılan türde süreçlerin kavranmasına ağırlık verilmelidir. Bunun için kanımızca Marksizmi temel alan eylemci bir araştırma modelinin geliştireceği deneyci çerçeveler önemli bir katkı sağlayabilir²⁶. Zira bu tür bir modelde bilimsel bilgi üretimi, belirli bir toplumsal hareketlilik içindeki öznelerin arayışlarına kendilerini politik olarak ortak eden araştırmacıların da dâhil olduğu pratik bir süreç örme çabasına bağlanacaktır. Bu süreç ise bilgi üretiminin kolektif politizasyondan soyutlanmaması ve politik hareketin kolektif öznelerinin kendi hareketlerinin bilgisini üretebilmesi açısından önemlidir. Toplumsal yaşamda bilimin zamansal örgütlenmesinin ağırlıklılığı ile politikanın mekânsal örgütlenmesinin tez canlılığı olabildiği ölçüde iç içe geçirilebilmelidir. Ya da başka bir ifade ile sermayenin “mekânı zaman ile imha etmesi” (Harvey, 2010) karşısında sınıf mücadelesinin yani işçi sınıfına has zamansallığın, mekânı yeniden kazanmasının yolları aranabilmelidir. Eğer bulunabilirse, bu tür yollar, aynı zamanda yeni kavrayışlar üretmenin de yolları olacaktır. Dolayısıyla böylesi bir yönelim, bilimin doğru bir kavrayış için ihtiyaç duyduğu adımlar ile sınıf mücadelesinin doğru bir kavrayış kazandıran sıçramalarının eşit derecede önemli olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Daha açığı, Marksist sınıf çözümlemesi temelinde bir işçi sınıfı araştırması yürütürken, bu araştırmada genel olarak sosyolojinin farklı yöntemsel protokollerinin arasındaki gerilimleri ya da tercihleri yansıtılma kaygısı baskın olduğunda, bilim ve politik pratiğin radikal bir biçimde ayrıştırılması normalleşmektedir. Böylece bilgi üretimi süreci, deyim yerindeyse “gerçek soyutlama” işlevi görebilmektedir. Buna karşı tutulacak yollardan biri ise işçi sınıfı araştırmalarını aynı zamanda sınıf mücadelesinin kendi olanaklarını yaratması sürecinin bir parçası kılmanın biçimlerini aramak ve bu arayışı merkeze yerleştirmek olabilir. Nihayetinde, “(h)er devrim arayışı, bilgi teorisinde bir yeniden arayıştır. Doğru bilginin doğuşu, doğrulanması ve doğruluk koşulları, hem bilgi teorisini hem de devrim teorisini ilgilendiriyor” (Küçük, 1992: 14).

Sonnotlar

1 Bu makale, yazarın “*Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış*” isimli doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Ünlü E Ö (2021). *Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

2 Sosyal bilimlerin kendi nesnesini tarif edebilmesinde öncelikle metodolojik bireyciliğin nasıl yetersiz olduğuna dair kapsamlı ve derinlikli bir kuramsal eleştiri ve bunların

eleştirel gerçekçi bir alternatifi için bkz. (Öğütle, 2013).

3 Bu bölünme tarih-ötesi değildir elbette; lakin çok uzun bir geçmişe dayanır:

En eski medeniyetlerde eğitilmiş okuyucular ve okuma-yazma bilmeyen zanaatkarlar arasındaki sınıf farkı MÖ 1100'de Mısırlı bir babanın oğluna meslek seçiminde rehberlik ederken verdiği, "kalbini harflere ada" şeklindeki, fiziksel işçi olmaktan kaçınmasını öğütleyen tavsiyesinde açıkça görülmektedir. "Yanan bir fırının önünde işini yapan bir metal işçisi gördüm." diyerek uyardıydı baba oğlunu. "Parmakları timsahın derisini andırıyordu ve balık yumurtasından da beter kokuyordu. Ve durmadan çalışan marangozlara bak, sabanla toprak işleyen çiftçiden pek de farkları yok, değil mi? " (Conner, 2013:13)

4 Marksizmin tarihsel sürecinde yöntem ve politika ilişkisi, kurucu şahsiyetlerinden başlayarak sınıf mücadeleleri ile içsel bir biçimde ilişkili ve dolayısıyla temel bir mesele olarak kavranmıştır. Bu kavrayışa dair işaret edilebilecek çokça örnekten birinde Engels, felsefenin Almanya serüveninin bir dönemini yargılar. Engels, "1848 devrimi ile birlikte 'kültürlü' Almanya, teoriye yol verdi ve pratiğe geçti (...) kurgu, tapınağını hisse senedi borsasına kurmak üzere filozofun çalışma odasından gitgide daha çok uzaklaştı" der ve birkaç cümle sonra sözlerini şöyle tamamlar: "(b)u bilimin resmi temsilcileri, burjuvazinin ve bugünkü devletin ilan edilmiş ideologları oldular (...) Alman işçi hareketi, klasik Alman felsefesinin mirasçısıdır". (Engels, 1992: 57)

5 Buradaki iddia ve görüşlerin esinlendiği kaynaklar için bkz. (Anderson, 2003; Bhaskar, 2008; Callinicos, 2007; Güney, 2019; Weber, 2006).

6 Farklı bir iddiaya göre Antik Yunan demokrasileri, aslında İonia (İyonya) izonomisinin "yozlaştırılmış" bir biçimine dayanmaktadır (Karatani, 2018: 29). Karatani, anılan bu tartışmasında temelde şunu belirtir: İyonya'da ticaret, politik çatışma ve savaşların yarattığı toplumsal hareketlilik (meta mübadelesi, paranın kullanımı, bunlara bağlı olarak oluşan kozmopolit toplumsal örgütlenmeler bağlamında), coğrafi ve siyasal birim olarak görece küçük ölçekli kent yapılanmaları ve bu yapılanmaların dinamik ilişkisi, bir izonomi yaratmıştır. Karatani için izonomi, "hükmetmenin olmaması anlayışıdır ve yasa önünde eşitlik anlamına gelir. O dönemde demokrasi sözcüğü, ilk olarak izonomiye karşı çıkanlar tarafından türetilmiştir" (Karatani 2018: 29). Ona göre bu izonomiler, Antik Yunan demokrasilerinden daha özgürlükçü ve eşitlikçidirler. Karatani'nin bu sonuca ulaşırken en önemli argümanlarından biri, doğa filozoflarının ve doğa felsefesinin kozmolojik tartışmalarının, aslında ideal bir toplumsal ve siyasal yapı tartışması olarak kavranabileceğini göstermeye çalışan iddialarıdır.

7 Örneğin Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) açıkladığı işsizlik ve enflasyon verilerine dair güncel tartışma ve eleştiriler, sürmekte olan sınıf mücadelesinin boyutlarına dair yeterince fikir vermektedir. Elbette bu konuda AKP iktidarının TÜİK vasıtasıyla kapsamlı iktisadi, politik, toplumsal ve ideolojik bir müdahale gerçekleştirdiği ve öne sürülen verilerin 'gerçeği' yansıtmadığı minvalinde sürdürülen hâkim eleştiriler doğru ve haklı eleştirilerdir. Ancak bu eleştiriler esas konuyu hesaplama 'yöntemi', kullanılan tanımlamalar ve isabetsiz sonuçlar arasındaki ilişkilere doğru yönlendirmektedir ve sermayenin toplumsal iktidarını doğallaştırarak buradaki politik unsuru 'dışsallaştırmaktadır'. Kanımızca, verilerin uygun bir yöntem ile doğru ölçülmesi çok önemli olmakla birlikte buradaki yöntem tartışmasında temel sorun, sermaye sınıfının deneyim ve tahayyül dünyasına indirgenmiş tanımlamalara karşı sınıf perspektifinde düğümlenen, daha köklü bir politik-metodoloji meselesidir.

8 Bu konu üzerinden geliştirilebilecek bir yaklaşımın detaylı bir gerekçelendirmesi için Aslan'ın sosyal bilimlerde metodolojinin sınırlarını, iktisat metodolojisi, ücret ve fiyat kavramları üzerinden, buradakinden farklı bir bağlamda, önemli ve özlü bir biçimde tartıştığı referans verilen çalışmasına bakılabilir.

9 Belirli toplumsal ilişkilerin yarattığı belirli öznellik biçimlerinin, toplumsal ilişkilerden bağımsız bir görünümü nasıl aldığı üzerine bir değerlendirmeyi, meta ve meta fetişizmi kavramlarının *Kapital*'deki (Marx, 2011) çözümlemesine dayanarak tartışan ve öznellik üzerine kimi önemli çıkarımlar içeren bir çalışma için bkz. (Aslan, 2000).

10 Zihin ve kol emeği arasındaki bölünme, özellikle işçi sınıfı eylemliliklerinin artış gösterdiği dönemlerde ideolojik semptomlarını hızlıca açığa çıkarmaktadır. Bu durumun tipik bir örneği, İstanbul'da CHP'li Kadıköy Belediyesi'nde çalışan işçilerin sendikası olan DİSK'e bağlı Genel-İş Sendikası 1 No'lu Şube'nin 5 Şubat 2021 tarihinde grev kararını asması ile yeniden gündeme geldi. Grev ile ilişkili olarak özellikle öne çıkarılan başlık ise belediye işçilerinin ücret talepleriydi. Hem çeşitli basın organlarında hem de sosyal medyada bu hususun gelip düğümlendiği tartışmalar, özellikle bazı belediyeler üzerinde onları politik olarak zayıf düşürmek için "oynanan oyunlara", işçilerin ücret taleplerinin günümüz koşullarında kabul edilemeyecek kadar yüksek olduğuna ve nihayetinde işçilerin "şımarıklığı ve nankörlüğüne" gelip dayandı. Mesela tanınan bir yazar "İnsanların aç ve işsizlikten intihar ettiği bu günlerde, 5000 TL'ye burun kıvrıp grev yapmak şımarıklıktır!" şeklinde bir tweet attı. Ama en önemlisi, sosyal medyada eğitilmiş beyaz yakalı işsizliğin ağır sonuçları ile mücadele ettikleri anlaşılın insanların 'yüksek lisanslılar, doktoralılar işsizken, çöpçü dediğin 5000 lira para mı alır' şeklinde özetlenebilecek itirazlar yapmasıydı. Zihin emeği ve kol emeği ayrımının mutlaklaştırılmasının toplumsal olarak güçlü olduğunu gösteren bu 'kör olası çöpçüler' tepkisi düşündürücüdür. Başka deyişle düşündürücü olan, belirli işleri yapan insanların

itiraz ve taleplerine 'haddini bilme' ve 'şımarıklık sınırı' çekilirken, bu sınırların insanların ortaya koydukları emek biçimi ile doğrudan ilişkilendirilmesidir. Burada gümbürtüye giden ise işsizlik sorununu deneyimleyenler ile belediye işçilerinin sorunları arasındaki doğrudan ilişki, yani kapitalizm ve kapitalist emek-değer yasası olmuştur. Elbette işçilerin grev yoluyla hak arama mücadelesinde başka çokça sorunun yaşandığı da görülmüştür: Grev kırılcılığı yapmaya zorlanıp kabul etmediği için sürülenler; çöp toplayarak grev kırmaya çalışırken görüntülenen CHP'li parti yöneticileri (söz konusu sınıf mücadelesinde taraf olmak olunca zihin emeği-kol emeği ayrımı da askıya alınabiliyormuş demek ki) ve kendi şubesine bağlı işçilerin iradesini baypas ederek 'uzlaşma sağlayan' sendika genel merkezleri yaşanan çokça sorun arasında ilk sayılabileceklerdendir. Burada aktarılan süreç ile ilgili bilgilere şu haber/yorum sitelerinde yapılacak taramalarla ulaşılabilir: *sol.org.tr; evrensel.net; birgün.net ve sendika.org*.

11 Örneğin Platon'un (2016) ideal devletinde düşünce ve iş birbirinden mutlak biçimde ayrılır ve bu bir gerekliliktir. Çünkü düşünmeye zaman yaratılmalıdır ve iş bu 'ayrılmış zamanın' yaratılması için vardır. Kimlerin bu zamanı yaratacağı ve yaratmayı sürdüreceği ise önceden belirlidir. Bu gerekçelendirme, nesnel zorunluluklardan mitolojik zorunluluklara geçiş yapmaktadır. Bu geçiş ile Platon mitosu, siyasal bir metafizik haline de getirmiştir (Platon, 2016; Ranciere, 2009).

12 Sohn-Rethel (2011) bu ilişkinin mantıksal benzerliğini şöyle açıklamaktadır:

Bir mübadele ediminin ortaya attığı ilişki denklemi, tüm boyutsal ölçümlerin ötesine geçerek boyutsal olmayan bir nicelik alanı yaratır. Nicelik sayılarının bu saf ya da soyut özelliğini tanımlayan tek şey, başka bir nicelikten daha büyük (>) veya daha küçük (<) olma, ya da bu niceliğe eşit (=) olma ilişkisidir. Başka bir deyişle, mübadele eşitliğine dair koyutun yarattığı soyut nicelik, serbest matematiksel akıl yürütmenin temelini oluşturur. (2011: 61)

13 Sohn-Rethel (2011), Thomson'un (1997) da kendisi gibi para formunun gelişimi ile soyut düşüncenin kavramsal araçlarının gelişimi arasında bir bağlantı kurduğunu belirtir. Ona göre Thomson ile iki ayrı yol kat etseler de aynı yere varmışlardır:

George Thomson da Engels'in çalışmasını yalnızca onaylamak ve desteklemekle kalmayıp, incelemeyi daha derinleştirerek yeni sonuçlara varmıştır: 'Bu yeni araç [para] İonya'dan bütün Ege'ye, Aigina, Euboia, Korinthos ve Atina'ya ve kısa süre içinde İtalya ve Sicilya'daki Yunan kolonilerine kadar yayıldı. Böylelikle Yunan toplumu para ekonomisine dayalı ilk toplum haline geldi. Bu gelişmenin önemi pek nadir olarak kavranmıştır'. George Thomson da, benim gibi,

antik Yunan'da meta üretiminin ortaya çıkışını Yunan felsefesinin doğuşuyla ilişkilendirir. (Thomson, 1955: 182'den aktaran Sohn Rethel, 2011: 111)

14 Sohn-Rethel'in görüşlerinin daha detaylı incelemeleri, eleştirileri ve geliştirdiği kavramsal çerçeveyi kullanarak yapılan farklı çözümler için bkz. (Toscano, 2008), (Jappe, 2013), (Bhandar ve Toscano, 2015) ve (O'Kane, 2020).

15 Bu ifadenin mantığı aslında meta mübadelesinde sözü edilen "gerçek soyutlamaya" dayanmaktadır. Lakin kapitalist toplumda, bilimsel bilgi üretme sürecinin toplumsal ve sınıfsal olarak bölünmüş bir faaliyet olarak düşünülmesi mümkündür. Yani burada sözü edilen özneye dair *gerçek soyutlama*, bilim insanının aslen kavramsal soyutlamalara başvurmasının, bu anlamıyla toplumun diğer bireylerinden farklı bir dil kullanmasının, 'sıradan' insanla bilim insanı arasında bir bölünme yaratması değildir. Gerçek soyutlamadan bu bağlamdaki kasıt, tüm bilimsel bilgi üretim sürecinin, bu sürecin sonunda üretilen bilgi biçimlerinin ve bunların olası etkilerinin belirli bir toplumsal örgütlenmesinin, bilim faaliyetini yürüten özneyi bireyselleştirerek toplumsal ilişkilerden soyutlamasıdır. Başka bir ifade ile bu soyutlama, bilim insanının bizzat eylem esnasında bağımsız bir irade gibi görünmesine neden olarak, bilim insanının ürettiği bilginin toplumsal kullanımı konusunda belirli kurumsal örgütlenme biçimlerinin dolayımını zorunluluk haline getirmektedir. Bu anlamda bilginin metalaşması tartışmalarında temel sorun, bilginin alınıp satılmasından önce, bilginin toplumsal örgütlenmesinin meta biçimine bağımlı olmasıdır. Bu yorumlar, Sohn-Rethel'in (2011: 43) "(m)übadele sırasında eylem toplumsaldır, zihinlerse şahsi" deyişinde özetlenen değerlendirmelerinin bir uyarlamasıdır.

16 Buradaki 'ikamecilik' ifadesi, Lenin'in (1993; 1998) işçi sınıfının öncü partisi ya da özne teorisi bağlamında geliştirdiği katkılar hakkında -özellikle Batı Marksizmi'nde yürütülen tartışmalar ile de ilişkilidir. Bu tartışmaların önemli bir bölümündeki iddiaya göre Lenin'in sınıf mücadelesi ve sınıf bilinci arasındaki ilişkiyi kuramsal anlamda mekanikleştirmesinin doğal sonucu, sınıf mücadelesinde işçi sınıfı hareketinin temel önemdeki yerinin bir 'öncü parti' vurgusu vasıtasıyla ikame edilmesi olmuştur. Velhasıl, memleketimizdeki tabiri ile ortada bir 'vesayetçilik' vardır. Dolayısıyla Sovyet Sosyalizmindeki tüm politik problemler bu iddianın doğrudan sonuçları olarak birbiri ardına eklenebilir hale gelmiştir (örneğin kaba materyalizm, indirgemecilik, elitizm, jakobenizm, otoriterlik ya da politik sekterlik eleştirileri gibi). Bir bakıma Sovyet Sosyalizmi ve Leninizm söz konusu olduğunda kuramsal günahlardan politik günahlara bir tür ekspres hat oluşturulmuştur. Ama bu hususlardaki en büyük gürültü, işçi sınıfına "dışarıdan bilinç taşıma" bahsinde çıkarılmıştır. Oysa "Ne Yapmalı?" çalışmasında Lenin'in öne sürdüğü iddialar "işçi sınıfına dışarıdan bilinç taşıma" meselesine indirgenemeyecek çeşitlilikte ve önemdedir. Hatta Lenin için temel mesele, işçi sınıfı bilincinin gelişimi

merkezinde değil işçi sınıfı iktidarı ve bunun süreci merkezinde ele alınır (Okuyan, 2019). Eleştirilerin bazıları ise Lenin'in Hegel'in *Mantık* çalışması hakkındaki özetlerini inceleyerek 'Hegel okumadan önceki mekanik materyalist Lenin' ve 'Hegel okuduktan sonraki diyalektik düşünür Lenin' biçiminde kabaca özetlenebilecek bir yaklaşım sunarlar. Bunlardan Dunayevskaya'nın "*Philosophy and Revolution* [Felsefe ve Devrim]" çalışmasının (1973) "*The Shock of Recognition and the Philosophic Ambivalence of Lenin* [Sarsıcı Bir Farkına Varış ve Lenin'in Felsefi Tereddüdü]" (1973: 95-120) kısmında Lenin'in politik tez ve pratiklerinin gelişimi, Hegel okumaları ile birlikte derinleşen yeni düşünceler ile eski düşünceler arasındaki geliş-gidişlerle ilişkilendirilir. Kevin B. Anderson'un "*Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi*" [Lenin, Hegel and The Western Marxism] isimli çalışması ise (Anderson, 1995) Lenin'in Hegel okuması ile birlikte dönüştüğü diyalektik düşünürün onu Sovyet Marksizmi'nden daha çok Batı Marksizmi'ne yakın kıldığı iddiasını temellendirmeye çalışır. Kanımızca bu çalışmalar, Lenin'in politik tezlerinin ve pratiklerinin onlara göre daha doğru, derinlikli ve isabetli bir doğrultuya yönelmesi ile Lenin'in düşünsel gelişimi (bu çalışmalar açısından daha çok düşünsel derinleşmesi) arasında doğrudan ya da deyim yerindeyse 'mekanik' sayılabilecek bir ilişki kurulması eğilimini kuvvetlendirdikleri yönünde bir eleştiriye de açıktırlar.

17 Bu göz ardı edilmiş Marx'ın ekonomi-politiği eleştirirken dikkat çektiği temel bir yöntemsel sorun ile ilişkili olarak düşünülebilir. Marx'ın "Gerçek ve somut olanla, fiili önkoşulla, dolayısıyla, örneğin ekonomi politikte, tüm üretim toplumsal eyleminin temeli ve öznesi olan nüfusla başlamak doğru gibi görünür" tespitini yaptıktan sonra, doğru gibi görünen hususun nasıl "bütünün kaotik bir tasarımına" ya da başka deyişle eksik bir soyutlamaya vardığını, *Grundrisse*'de etraflıca açıkladığı kısım, bu açıdan özellikle önemlidir bkz. (Marx, 1999: 37-38).

18 Harvey kapitalist krizlerden yola çıkarak bir tür "*keyfi rasyonalizasyondan*" söz eder ve buna dair şöyle bir çözümleme sunar:

Kapitalist ekonomik sistemin rekabetçi anarşisi içerisinde, başka dengeleyici güçler iş başında olmadığı için, krizlerin önemli bir işlevi vardır: Kapitalist ekonomik gelişmeyi bir çeşit düzen ve rasyonaliteye zorlar. Bu, krizlerin kendisinin düzenli ya da mantıklı olduğu anlamına gelmez; onlar sadece, kapitalist üretim sisteminin bir çeşit keyfi rasyonalizasyonunu zorunlu hale getiren koşulları yaratır. (Harvey, 2019a: 54-55)

Burada sözü edilen '*keyfi rasyonalizasyon*', bu çalışma bağlamında toplumsal öznelliklerin ve bunların biçimlerinin nasıl olacağı temelinde işleyen sınıf mücadeleleri olarak düşünülebilir.

19 Balaban (2012), *Kapital*'in (Marx, 2011) kendi ifade ettiği çerçeveden bir okuması

üzerinden, hem kuramsal bir bütünlük kurulabildiğini hem de kapitalizmde makro eğilimleri saptamak için bir çerçeve oluşturulabildiğini ifade etmektedir. Bu değerlendirmelerin bütünlüklü bir çerçevesi için bkz. Balaban (2011) ve (2012).

20 Marx'ın ekonomi-politiğin yönteminin eksikliğine dair 9. notta anılan eleştirisinde de görülebileceği gibi, esasında Marx, "burjuva iktisatçıların eksik soyutlama yaptığını" (Elibol, 2017) öne sürmektedir. Bu çerçevede de Elibol (2017), Marx'ın bilimsel yöntem ve soyutlama sürecine dair çözümlemesini farklı düşünce ekolleri çerçevesinde karşılaştırarak özetler. Bu bağlamda yöntemsel açıdan "Somut-Soyut-Somut sürecinin (Bhaskar'ın Della volpe ile tartışması/*Gerçekliği Geri Kazanmak*) pozitivistik bir algısı"nın mümkün olduğunu, Eleştirel Gerçekçiliğin bu bahisteki yaklaşımı ve kavram seti ekseninde tartışır. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan 'iyi bilim' (ve karşıtı olarak 'kötü bilim') isimlendirmesi, aktarılan tartışmalardan esinlenerek kullanılmaktadır. Bu kullanımda düzlemlerden birini eksik soyutlama yapıp yapılmadığı oluştururken diğer düzlemi de yine bu çalışmada tartışılan şekliyle söz konusu soyutlama sürecinde bilim insanının politik angajmanlarının bu eksiklik ile ilişkisi oluşturmaktadır. Buradaki amacımız iyi bilimin ne olduğuna ilişkin geçerli bir tanımlar ve ölçütler sistemi oluşturduğumuzu iddia etmek değildir. Daha ziyade amaç, söz konusu tartışmanın geniş toplumsal ilişki ve toplumsal süreçler içine yerleştirilerek ele alınmasına vurgu yapmaktır. Zira tersi bir süreç, sınıfsal-toplumsal ilişkilerden arındırılmış kurallar, bilim insanlarının tutumları ve soyutlama süreci ilişkisinin arasında gidip-gelen, kapalı bir bilim tartışmasına dönüşme eğilimi yaratacaktır.

21 Elbette bu durum "devlerin omzunda yükselenlerin" katkılarını tamamen ikame etmez ya da önemsizleştirmez ve aynı zamanda bilimsel bilginin üretiminde gündelik bilgidен kopuş gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Ama tersi durumda yani sınıfsal-toplumsal özne, ilişki, süreç ve eylemleri ikame eden istisnai zihinlere dayalı bir bakış, nihayetinde zihni gizemli bir bireysel yetiye indirgemek zorunda kalacaktır ve bilimin toplumsal bir tarihine gidecek kuramsal yolu kapatacaktır:

Eğer bilim, en temel anlamıyla, doğaya dair bilgi demekse, bu bilginin doğaya en yakın olan insanlar, yani avcı-toplayıcılar, çiftçiler, denizciler, madenciler, demirciler, şifacılar ve diğer yaşam koşullarından dolayı her gün doğada var olma mücadelesi veren insanlar sayesinde oluştuğunu görmek hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. (Conner, 2013:6)

22 Bu konuda çokça tarihsel örnek bulunmaktadır. Lakin çarpıcı bir örnek ve tartışma olarak Rockhill'in (2017) bu husustaki yazısına bakılabilir. Yazıdan öğrendiklerimize göre; "1985'te yazılan ilginç bir araştırma makalesi Bilgiye Erişim Özgürlüğü Yasası kapsamında küçük değişikliklerle yayımlandı ve CIA ajanlarının Michel Foucault, Jacques Lacan ve

Roland Barthes'ın isimleriyle özdeşleşen karmaşık, uluslararası çapta yankı uyandıran Fransız Kuram'ını (French Theory) mercek altına aldığı ortaya çıktı". Elbette merceği tutan istihbarat servisinin temel ideolojik motivasyonu "kültür ve teoriyi dünyada ABD çıkarlarını korumak için konuşlandırılan en önemli silahlardan biri olarak görüyor" olmalarıydı. Bu motivasyonun sonucu hazırlanan yazının (daha doğrusu raporun) başlığı şöyleydi: "*Fransa: Solcu Entelektüellerin Çekilmesi*". Özetle, bu sofistike işlerden sorumlu köstebekler, "*Marksizmin asıl altını oyan*"nın "*kendilerini Marksizmi sosyal bilimlere uygulayan gerçek Marksistler olarak tanıtan ancak tüm geleneği yeniden ele alıp reddedenler oldu*"ğunu yazıyorlardı. Bunlara göre, "özellikle Annales Okulu'nun tarih yazımı ve yapısalcılığının –özellikle Claude Lévy-Strauss ve Foucault'nun- '*sosyal bilimlerde Marksist etkinin eleştirel bir müdahale ile yıkımına*' yaptığı derin katkı" oldukça önemliydi. Elbette istihbarat servislerinin bu tür çalışmalarının siyasal ve ideolojik sonuçlarından adı geçen düşünürleri sorumlu tutmak doğru değildir. Bu örneğin verilmesi burada adı geçen düşünürler ve onların tutumları ile ilişkili değildir. Asıl mesele sınıf mücadeleleri ve bilgi üretiminin belirleyici ilişkileridir. Yazının detayları için bkz. (<https://medyascope.tv/2019/08/14/sartrea-karsi-foucault-fransada-radikal-solun-cia-destekli-tasfiyesi-yeni>).

23 Ollmann (2011) burada, insanların karşılaştıkları ortak sorunları grupça çözme eğilimlerine atıfta bulunarak, bunun insanların sıkça yaptığı toplumsal bir 'düşünüş' gibi ele alınabileceğini belirtir. Ona göre bu grupça düşünüş "ya yok sayılır ya da böyle bir etkinliğe 'düşünme' payesi verilmez" (2011: 230). Lakin kanımca, "grupça düşünüş" ifadesi, burada söz konusu olan şeyin temel niteliğinin kolektif bir *etkinlik, eylem ve ilişki* olduğu gerçeğini gögelemeye müsaittir.

24 Burada Marksizm açısından özetlenen eylemci yaklaşımdan farklı 'aktivist araştırma' yaklaşımları bulunmaktadır [aradaki ayrımı vurgulamak için 'aktivist' ifadesi seçilmiştir]. Burada genel hatları çizilen eylemci araştırmanın diğer aktivist araştırma yaklaşımlarından temel farklılığı, Marksizm özelinde sınıf mücadelesi perspektifini merkeze alması ve bütünlüklü bir yöntem-politika ilişkisi kurmaya öncelik vermesi ile ilgilidir. Diğer aktivist modeller ise Marksizmin ele aldığından farklı olarak sınıf hareketlerine özel bir öncelik vermeden, kimlik, kültür ya da toplumsal hareket literatürünün içerdiği bir kavramsal çeşitliliğe sahiptir. Burada aktivist bir politik metodoloji daha çok araştırma sürecinin pratik örgütlenmesine ağırlık vermektedir. Bu modele dair genel bir çerçeve ve karşılaştırma için bkz. (Hale, 2001; Choudry, 2014).

25 Bu konuda Türkiye'de işçi sınıfının sadece 2022'nin Ocak-Şubat döneminde uzun yıllardır karşılaşılmayan bir grev dalgası (108 Grev) yaratmış olması karşısında akademinin özellikle (resmi adı Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümleri olan) sosyal politika alanlarının kayda değer bir tartışma başlatmamış görünmesi örnek

verilebilir. Burada sözü geçen grev dalgasına dair ise *Emek Çalışmaları Topluluğu*'nun hazırladığı "2022 Ocak-Şubat Grev Dalgası Raporu" önemli bilgiler sunmaktadır (bkz. https://emekcalisma.files.wordpress.com/2022/03/eccca7t_2022-grev.pdf). Ayrıca, Avrupa Sendika Enstitüsü- ETUI dâhilinde İngiltere'deki Leeds Üniversitesi'nde çalışan araştırmacılar Simon Joyce, Denis Neumann, Vera Trappmann ve Charles Umney'in, 2020 yılında "*A Global Struggle: Worker Protest in the Platform Economy*" adıyla yayınladıkları raporda da benzer bir eğilim görülebilmektedir. Kendi geliştirdikleri endeks ile 65 ayrı dilden küresel ölçekte gerçekleşen eylemlerin verilerinin derlenmesine ve bütünleştirilmesine dayanan bu raporda, 2015-2019 yılları arasında istikrarlı bir artış gösteren 300 eylemin verisi bir araya getirilmiştir. Ayrıntılar için bkz. (<https://www.etui.org/publications/policy-briefs/european-economic-employment-and-social-policy/a-global-struggle-worker-protest-in-the-platform-economy>). Söz konusu rapor ve bu rapor üzerinden dünya işçi sınıfı hareketleri üzerine ayrıca güncel bir değerlendirme için Burçak Özoğlu'nun, özellikle "*Savaşa Yanıt II: 'Nankörler'*" başlıklı yazısına bakılabilir (<https://haber.sol.org.tr/yazar/savasa-yanit-ii-nankorler-328183>).

26 Bu çerçevede, Ankara'da 2009 yılında başlayan işçilerin, Tekel Direnişi sürecinde ve sonrasında üretilen bazı sosyal bilim çalışmalarının bir yanıyla 'eylemci araştırmadan' tezahür ettiğini söylemek ve bu süreci bir örnek olarak vermek sanırım yanlış olmayacaktır. Böylesi bir deneyim içeren çalışmalara örnek olarak bkz. (Yıkılmaz, 2011).

Kaynakça

Anderson K B (1995). *Lenin, Hegel and The Western Marxism: A Critical Study*. Illinois: University of Illinois Press.

Anderson P (2003). *Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları*. Çev. E Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aslan V U (2017). Toplumsalın Yitik Öznesi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 2017 23 (Bahar), 159-178.

Balaban U (2011). *A Conveyor Belt of Flesh: Urban Space and The Proliferation of Industrial Labor Practices in Istanbul's Garment Industry*. İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung.

Balaban U (2012). *Sermayenin Sınırları ve Kapital (Çevirmenin Önsözü)*. İçinde: Harvey D, *Sermayenin Sınırları*. Çev. U Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Becker H S ve Horowitz, I L (1972). *Radical Politics and Sociological Research: Observations on Methodology and Ideology. Varieties of Political Expression in Sociology*. 1972 (Vol. 78, No.1 July), 48-66.

Becker H S (2014). *Mesleğin İncelikleri*. Çev. G Metin, B Öztürk, Ş Geniş, L Ünsaldı, H E Mescioğlu, Ankara: Heretik Yayıncılık.

Bhandar B ve Toscano A (2015). *Race, Real Estate and Real Abstraction*. *Radical*

Ünlü E Ö (2022). Marksizm ve 'Özne Sorunu': Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika 887
İlişkisi Üzerine Bir Deneme. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 848-890.

Philosophy. 2015 (194 Nov./Dec.), 8-16.

Bhaskar R (2008). A Realist Theory of Science. New York: Routledge.

Callinicos A (2007). Toplum Kuramı. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları.

Choudry A (2014). (Almost) Everything You Always Wanted to Know About Activist Research but Were Afraid to Ask. *The Multidisciplinary Journal of Social Protest*. 2014 (Vol. 1 (2)), 75-88.

Conner C (2013). Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve “Basit Tamirciler”, 3. Baskı. Çev. Z Ç Kanburoğlu, İstanbul: TÜBİTAK Yayınları.

Çağla C (2007). Tocqueville ve Özgürlük. İstanbul: Belge Yayınları.

Denzin N ve Lincoln Y S (2018). Handbook of Qualitative Research (Fifth Edition). London: Sage.

Dunayevskaya R (1973). Philosophy and Revolution. New York: Dell Publishing.

Elibol Ö (t.y.). Soyutlama, İyisi ve Kötüsü: Marx, Althusser, Bhaskar. <https://www.sosyalbilimler.org/soyutlama-iyisi-ve-kotusu-marx-althusser-bhaskar>. Son erişim tarihi: 18.10.2017.

Emek Çalışmaları Topluluğu (2022). 2022 Ocak-Şubat Grev Dalgası Raporu. https://emekcalisma.files.wordpress.com/2022/03/eccca7t_2022-grev.pdf. Son erişim tarihi: 15.3.2022.

Engels E (1992). Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, 3. Baskı. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları

Hale C (2001). What is Activist Research?. *Social Science Research Council*. 2001 (2.), 13-15.

Harmanşah R ve Nahya Z N (2016). Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim. İçinde: Harmanşah R ve Nahya Z N (Haz.), *Etnografik Hikayeler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2010). Postmodernliğin Durumu. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2019). Dünyanın Halleri. Çev. Kolektif, İstanbul: Sel Yayınları.

Güney A (2019). Sosyolojinin Marksist Reddiyesi. İstanbul: Yordam Yayınları.

Jappe A (2013), Sohn-Rethel and the Origin of ‘Real Abstraction’: A Critique of Production or a Critique of Circulation?. *Historical Materialism*. 2013 (21.1), 3-14.

Joyce S, Neumann D, Trappmann V ve Umney C (2020). A Global Struggle: Worker Protest in the Platform Economy. ETUI Policy Brief. 2020 (N° 2), <https://www.etui.org/publications/policy-briefs/european-economic-employment-and-social-policy/a>. Son erişim tarihi: 9.3.2022.

Kant I (2003). Arı Usun Eleştirisi. Çev. A Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.

Karatani K (2018). İkonomi ve Felsefenin Kökenleri. Çev. A N Bingöl, İstanbul: Metis

Yayınları.

Küçük Y (1992). Marksist Damar. Ankara: Dönem Yayınevi.

Lefebvre H (2014) Mekânın Üretimi. Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayınları.

Lenin V İ (1993). Materyalizm ve Ampiryokritisizm. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin V İ (1998). Ne Yapmalı. Çev. M Erdost, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Lynch W T (2010). İdeoloji ve Bilimsel Bilginin Sosyolojisi. İçinde: Balkız B ve Öğütle V S (Ed), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 417-451.

Marx K (1999). Grundrisse: I. Cilt. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2011) Kapital: I. Cilt, 2. Baskı. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.

Marx K ve Engels F (2014). Komünist Parti Manifestosu, 2. Baskı. Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.

O'Kane C (2020). The Critique of Real Abstraction: from the Critical Theory of Society to the Critique of Political Economy and Back Again. İçinde: Oliva, A., Oliva, A., Novara, I., (Ed.), *Marx and Contemporary Critical Theory*. Switzerland: Palgrave Macmillan.

Okuyan K (2019). "Ne Yapmalı" cılar Kitabı, 8. Baskı, İstanbul: Yazılama Yayınları.

Ollmann B (2011). Diyalektik Soruşturmalar. Çev. C Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Yayınları.

Öğütle V S (2013). Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Özoğlu B (04.03.2022). Savaşa Yanıt II: 'Nankörler'. <https://haber.sol.org.tr/yazar/savasa-yanit-ii-nankorler-328183>. Son erişim tarihi: 14.04.2022.

Özğürlü M (2002). Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları. *Praksis Dergisi*. 2002 (8 Güz), 29-50.

Perelman M (2000). Invention of Capitalism. Durham: Duke University Press.

Platon (2016). Devlet. Çev. S Eyüboğlu ve M A Cimcoz. İstanbul: İş bankası Kültür Yayınları.

Punch K F (2011). Sosyal Araştırmalara Giriş. Çev. Z Akyüz, H B Arslan ve D Bayrak, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Ranciere J (2009). Filozof ve Yoksulları. Çev. A U Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.

Rockhill G (2017). Sartre'a karşı Foucault: Fransa'da Radikal Solun CIA Destekli Tasfiyesi. Çev. İ Kocael, <https://medyascope.tv/2019/08/14/sartrea-karsi-foucault-fransada-radikal-solun-cia-destekli-tasfiyesi-yeni/>. Son erişim tarihi: 20.12.2019).

Silverman D (2014). Interpreting Qualitative Data. London: Sage.

Smith A (2010). Milletlerin Zenginliği, 4. Baskı, Çev. H Derin, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Smith A (2010). Ahlaki Duygular Kuramı. Çev. D Kızılay, İstanbul: Pinhan Yayınları.

Sohn-Rethel A (2011). Zihin Emeği ve Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi. Çev. A D Temiz,

İstanbul: Metis Yayınları.

Thomson G (1997). İlk Filozoflar. Çev. M H Doğan, 2. Baskı, İstanbul: Payel Yayınları.

Toscano A (2008). The Open Secret of Real Abstraction. *Rethinking Marxism*. 2008 (20:2), 273-287.

Weber M (2006). Meslek Olarak Siyaset. Çev. A Timuçin ve M Sert, İstanbul: Chivi Yayınları.

Ünlü E Ö (2021). Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Yıkılmaz G (der.) (2011). Tekel Eylemine Kenar Notları, Ankara: Phoenix Yayınları.